PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LIX
2007

WARSZAWA 2007 VARSOVIE

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LIX

Tom ten Redakcja poświęca pamięci

Pana mgr. Mariana Kaczyńskiego (1932–2007)

twórcy i wieloletniego kierownika Działu Archeologii Bałtów

Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

Redaguje zespół / Editorial staff:
mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief), prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:
Anna Kinecka,
Vyturys Jarutis, Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie / Layout:
JRJ

Rycina na okładce: brązowa tarczka naskroniowa
z Pakalniszek (Litwa). Rys. L. Kobylińska
Cover picture: bronze temple disc
from Pakalniszki, (Lithuania). Drawn by L. Kobylińska

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2007
© Autorzy, 2007

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją kultury
finansowaną przez
Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: http://www.pma.pl/wydawnictwa
Price list, list of PMA publications and contens of PMA periodicals: http://www.pma.pl/wydawnictwa

Adres redakcji / Editorial office:
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LIX

SPIS TREŚCI

Contents

MISCELLANEA

Barbara Sałacińska, Sławomir Sałaciński, Bibliografia prac Zespołu do Badań Pradziejowego Górnictwa Krzemienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie za lata 1985–2006 3
Committee for the Ancient Flint Mining Research, State Archaeological Museum in Warsaw. A Bibliography 1985–2006

Anna Drzewicz, Ceramika malowana z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Biernatkach, pow. poznański, z kolekcji Aleksandra Guttmana 17
Painted Lusatian Culture Pottery from a Cemetery at Biernatki, distr. Poznań, from the Aleksander Guttman Collection

Mirosława Andrzejowska, Naszyjniki z Drohiczyna 31
Neckrings from Drohiczyn

Magdalena Natuniewicz-Sekuła, Jerzy Okulicz-Kozaryn, Wybrane groby z importami rzymskimi z cmentarzyska w Weklicach, pow. elbląski, stan. 7 45
Selected Grave Assemblages with Roman Imports, Cemetery at Weklice, Site 7, distr. Elbląg

MATERIAŁY

Barbara Sałacińska, Anna Zakościelna, *Pierwsze groby kultur ceramik wstęgowych w Polsce.* Groby kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska Złota „Grodzisko I" i „Grodzisko II" 77
'First Linear Band Pottery Graves in Poland'. Graves of Lublin-Volhynian Culture at Złota, Sites 'Grodzisko I' and 'Grodzisko II'

Grażyna Orlińska, Materiały osadnicze z Transboru, gm. Latowicz, woj. mazowieckie 115
Materials from Settlement at Transbór, comm. Latowicz, *woj. Mazowieckie*

Ludwika Sawicka, Gytis Grižas, *Mogiła Wielkoludów... Szwedów czy konfederatów.* Cmentarzysko kurhanowe w Pakalniszkach (północna Litwa) w świetle badań Marii Butrymówny w 1897 roku 165
'Giants' Mound, Swedish Graveyard, Confederates' Cemetery'. Maria Butrymówna Excavations (1897) of Barrow Cemetery at Pakalniszki (N. Lithuania)
„Milžinkapis... Švedų arba konfederatų". Pakalniškių pilkapynas (Šiaurės Lietuvoje): žvilgsnis į Marijos Butrimaitės (Butrymówna) 1897 metų tyrinėjimus

KRONIKA

Anna Bitner-Wróblewska, Marian Kaczyński (4.12.1932 – 17.10.2007) 203

Wojciech Brzeziński, Najpierw były Ateny... 205

Bibliografia prac Mariana Kaczyńskiego (Anna Bitner-Wróblewska) 206

WYKAZ SKRÓTÓW 209

Wiadomości Archeologiczne, t. LIX, 2007

LUDWIKA SAWICKA, GYTIS GRIŽAS

MOGIŁA WIELKOLUDÓW... SZWEDÓW CZY KONFEDERATÓW. CMENTARZYSKO KURHANOWE W PAKALNISZKACH (PÓŁNOCNA LITWA) W ŚWIETLE BADAŃ MARII BUTRYMÓWNY W 1897 ROKU

'GIANTS' MOUND, SWEDISH GRAVEYARD, CONFEDERATES' CEMETERY'. MARIA BUTRYMÓWNA EXCAVATIONS (1897) OF BARROW CEMETERY AT PAKALNISZKI (N. LITHUANIA)

„MILŽINKAPIS... ŠVEDŲ ARBA KONFEDERATŲ". PAKALNIŠKIŲ PILKAPYNAS (ŠIAURĖS LIETUVOJE): ŽVILGSNIS Į MARIJOS BUTRIMAITĖS (BUTRYMÓWNA) 1897 METŲ TYRINĖJIMUS

WPROWADZENIE

W zbiorach Lietuvos nacionalinis muziejus w Wilnie (dalej: LNM) oraz Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej: PMA) znajduje się około 200 zabytków z bardzo interesującego stanowiska kultury kurhanów litewsko-łotewskich w Pakalniszkach w północnej Litwie, pochodzących z przeprowadzonych pod koniec dziewiętnastego wieku badań miejscowej szlachcianki Marii Butrymówny[1]. Materiały doczekały się szybkich publikacji (E. Majewski 1900; A. Spicyn 1902), pozbawionych jednak, co zrozumiałe, bliższej analizy. W obu artykułach znalazły się pewne nieścisłości i pomyłki, które udało się obecnie zweryfikować i tym samym zrekonstruować inwentarze poszczególnych zespołów oraz w większości przyporządkować do nich zachowane zabytki. Pozwoliło to na opracowanie materiałów z Pakalniszek w świetle obecnej wiedzy o wczesnym okresie wpływów rzymskich na Litwie[2].

Maria Butrymówna nie była jedyną osobą prowadzącą badania na cmentarzysku w Pakalniszkach, jednak tylko zabytki i dokumentacja z jej badań zachowały się do dzisiaj[3]. Materiały te – jedne z pierwszych znalezisk z Litwy o znanym i opublikowanym kontekście – zasługują na szczególną uwagę, ponieważ częstokroć stawały się punktem odniesienia dla kolejnych badaczy. Dotyczy to przede wszystkim dwóch bogato wyposażonych grobów. Niejednokrotnie powoływał się na nie wybitny uczony estoński Harri Moora (por. 1938a, s. 77, 269–270, 384, 591), wykorzystując je do datowania wielu kategorii zabytków.

ŹRÓDŁA

Podstawowymi publikacjami wykorzystanymi podczas opracowywania materiałów z Pakalniszek były dwa wspomniane artykuły monograficzne. Pierwszy z nich, autorstwa Erazma Majewskiego, ukazał się w 1900 roku, czyli w trzy lata po przeprowadzeniu prac. Głównym źródłem, z jakiego Majewski korzystał, było sprawozdanie z badań otrzymane od Marii Butrymówny. Wspomina on, że część zabytków została mu *łaskawie powierzona do sporządzenia opisów i rysunków* (E. Majewski

[1] Ówcześnie *Pakalniszki, pow. poniewieski, gub. kowieńska*, obecnie Pakalniškiai, Panevėžio raj.

[2] Podstawą tego artykułu jest tekst pracy licencjackiej L. Sawickiej. Autorka chciałaby w tym miejscu bardzo serdecznie podziękować promotorowi, dr. Pawłowi Szymańskiemu, oraz dr Annie Bitner-Wróblewskiej za ogromną pomoc i życzliwość, jaką okazali jej w czasie pracy nad tym tematem. Prezentowany niżej, znacznie rozszerzony tekst powstał dzięki współpracy Lietuvos nacionalinis muziejus i Państwowego Muzeum Archeologicznego. Autorzy wyrażają ogromną wdzięczność Pani Dyrektor Birutė Kulnytė oraz Panu Dyrektorowi Wojciechowi Brzezińskiemu za wszelką pomoc udzieloną podczas opracowywania materiałów z Pakalniszek.

[3] Być może jakieś informacje znajdują się w archiwach rosyjskich (P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 171), jednak przeprowadzenie tam kwerendy wykraczało poza możliwości autorów.

1900, s. 92), nie ma jednak pewności, czy przed napisaniem artykułu miał dostęp do samych zabytków, czy jedynie do ich zdjęć. Na podstawie materiałów archiwalnych zachowanych w zbiorach Departamentu Dziedzictwa Kultury w Wilnie (Kultūros paveldo departamentas, dalej: KPD) i PMA można domniemywać, że przed 1900 rokiem do Majewskiego trafiły jedynie fotografie tablic z przytwierdzonymi do nich zabytkami[4]. Dwa takie, opublikowane przezeń zdjęcia (E. Majewski 1900, tabl. XIII, XIV) znajdują się do dziś w archiwum PMA (klisze nr 1878 i 1880). W zbiorach LNM zachowały się z kolei inwentarze działającego w Wilnie od 1907 roku Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Ich analiza pozwala przypuszczać, że Maria Butrymówna przekazała Towarzystwu zabytki z Pakalniszek już uporządkowane i przytwierdzone do tekturowych tablic. W takiej postaci zostały one zinwentaryzowane w kolekcji Towarzystwa.

Dwa lata po publikacji Majewskiego ukazał się artykuł rosyjskiego badacza Aleksandra Spicyna (1902). Nie sposób obecnie ustalić wszystkie źródła, z jakich Spicyn korzystał. Z pewnością przynajmniej część zabytków mógł widzieć, gdyż zgodnie z wymogami ówczesnego prawa zostały one w 1899 roku przesłane do wglądu Imperatorskiej Komisji Archeologicznej (Императорская археологическая коммиссія; Otčet"..., s. 158). Na pewno znał Spicyn wspomniany artykuł Majewskiego (A. Spicyn 1902, s. 95), musiał jednak korzystać jeszcze z jakiegoś innego źródła, ponieważ nie wszystkie podawane przez niego informacje, dotyczące przede wszystkim składu poszczególnych zespołów, pozostają w zgodzie z tekstem ze „Światowita". Można domniemywać, że tym innym źródłem informacji była sama Maria Butrymówna, ale pozostaje tajemnicą, jak przebiegały kontakty między nimi. Spicyn, podobnie jak Majewski, jedynie zaprezentował zabytki, dodając kilka szczegółów z historii badań i nie wdając się w ich dokładniejszą analizę.

W obliczu niezgodności pomiędzy tymi dwiema publikacjami ważnym źródłem do opracowania materiałów z Pakalniszek stają się niepublikowane listy Marii Butrymówny do Erazma Majewskiego, przechowywane w archiwum PMA[5]. Wśród tych listów znajduje się dokument o numerze 229, zawierający kilka spisanych przez Butrymównę litewskich pieśni ludowych, do którego dołączono później kilka kartek z opisem przebiegu prac na cmentarzysku w Pakalniszkach (patrz: Aneks), którym jednak nie nadano osobnego numeru inwentarza[6]. Nieobecność w cytowanym liście formuł grzecznościowych sugeruje, że jakiejś części dokumentu brakuje. Spójność informacji zawartych w tym sprawozdaniu świadczy jednak, że we fragmencie, którym dysponujemy, znajdują się wszystkie wiadomości dotyczące samych prac. Pozwalają one na weryfikację danych zawartych w obu wspomnianych artykułach. Pojedyncze informacje dotyczące biografii badaczki oraz losów zabytków można też znaleźć w innych ocalałych listach Butrymówny[7].

Wiele danych o stanowisku, jego lokalizacji i przypadkowych odkryciach znajduje się również w spuściźnie działającej w Kownie od 1919 roku Państwowej Komisji Archeologicznej (Valstybės archeologijos komisija, dalej: VAK), przechowywanej obecnie w zbiorach KPD w Wilnie. Jest to cała seria dokumentów, pochodzących w większości z lat 30. XX wieku, o numerach 034/274–283. Zawierają one napływające do VAK i Muzeum Kultury im. Witolda Wielkiego w Kownie (Vytauto Didžiojo kultūros muziejus, dalej: VDKM) informacje o przypadkowych znaleziskach z Pakalniszek oraz, co najistotniejsze, sprawozdanie z wizji lokalnej, jaką w 1938 roku przeprowadził w Pakalniszkach Jonas Puzinas (VAK/034/275–276).

Historia badań stanowiska

Miejscowość Pakalniszki (Ryc. 1) położona jest w granicach okręgu Poniewież (Panevėžys), u zbiegu dwóch rzek: Kirszyny (Kiršinas), będącej prawym dopływem Niewiaży (Nevėžis), i wpadającej do niej Szoi (Šuoja). 11 maja 1938 roku Alfonsas Palionis przekazał pracownikom VDKM informację o tym, że jesienią 1937 roku, podczas kopania drogi zostało naruszone przedhistoryczne cmentarzysko i znaleziono tam różne przedmioty z brązu i żelaza. Jakieś zabytki odkryto także przy budowie ogrodzenia w pobliżu wiejskiego cmentarza użytkowanego w latach 30. XX wieku (VAK 034/275–276, 283).

W dwa tygodnie po wizycie w Kownie Palionisa na miejsce udał się Jonas Puzinas, którego sprawozdanie z tego wyjazdu jest najbogatszym źródłem wiedzy o lokalizacji i stanie zachowania cmentarzysk w Pakalniszkach (VAK 034/275–276). Wynika z niego, że w obrębie wsi znajdowały się dwie nekropole (Ryc. 2).

Kurhany z okresu rzymskiego położone były na gruntach należących wówczas do Kazimierasa Mikšysa, w najwyższej części jego pola leżącego na wyniesieniu, u którego podnóża od zachodu płynie Kirszyna, zaś od północy i wschodu Szoja. Mieszkańcy wsi nazywali to miejsce *Milžinkapai*, czyli „Groby olbrzymów". Puzinas zanotował, że wcześniej znajdowało się tam kilkanaście niewysokich kopców z wieńcami kamiennymi, które miały być badane przez Marię Butrymównę, Szwojnickiego, Makarskiego i Konstantinasa Puzinasa z Wik-

[4] Nie można jednak zupełnie wykluczyć możliwości przesłania Majewskiemu do wglądu nie zdjęć, a samych tablic z zabytkami.

[5] Dziękujemy w tym miejscu bardzo serdecznie mgr Marii Krajewskiej z Pracowni Dokumentacji Naukowej PMA za pomoc przy korzystaniu z tych materiałów.

[6] Spuścizna rękopiśmienna Erazma Majewskiego była kilkakrotnie porządkowana. Nie udało się ustalić ani kiedy, ani w jakich okolicznościach połączono te dwa dokumenty. Z konieczności zatem, powołując się na fragmenty tego sprawozdania, cytujemy je jako dokument nr 229.

[7] Dokumenty nr 221, 224 i 225.

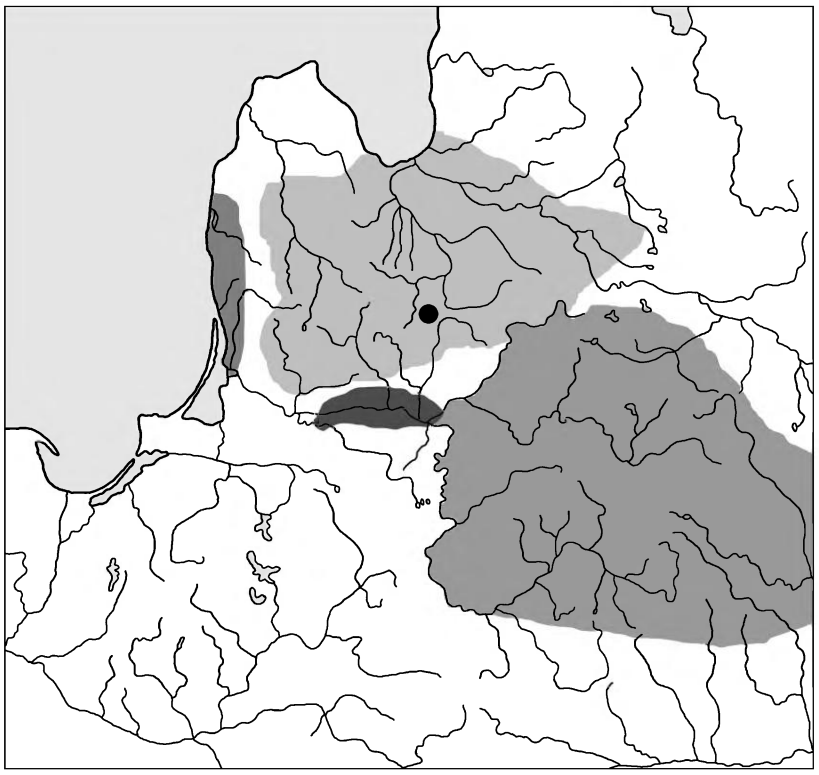

a b c d e

Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzyska w Pakalniszkach (a) na tle sytuacji kulturowej na ziemiach letto-litewskich: kultura kurhanów litewsko-łotewskich (b), grupa zachodniolitewska (c), grupa środkowolitewska (d), kultura ceramiki sztrychowanej (e).
Oprac. L. Sawicka na podstawie: LAA 1977, mapa 7; A. Tautavičûs 1980, rys. 2; E. Grigalavičienė 1995, rys. 143; A. Vasks 2001, rys. 158; R. Banytė-Rowell 2007, ryc. 9

Fig. 1. Location of the cemetery at Pakalniszki (a) in the context of archaeological cultures on Letto-Lithuanian territory: Lithuanian-Latvian Barrow Culture (b), West Lithuanian Group (c), Central Lithuanian Group (d), Stroked Ware Culture (e).
By L. Sawicka, on the basis of: LAA 1977, map 7; A. Tautavičius 1980, fig. 2; E. Grigalavičienė 1995, fig. 143; A. Vasks 2001, fig. 158; R. Banytė-Rowell 2007, fig. 9

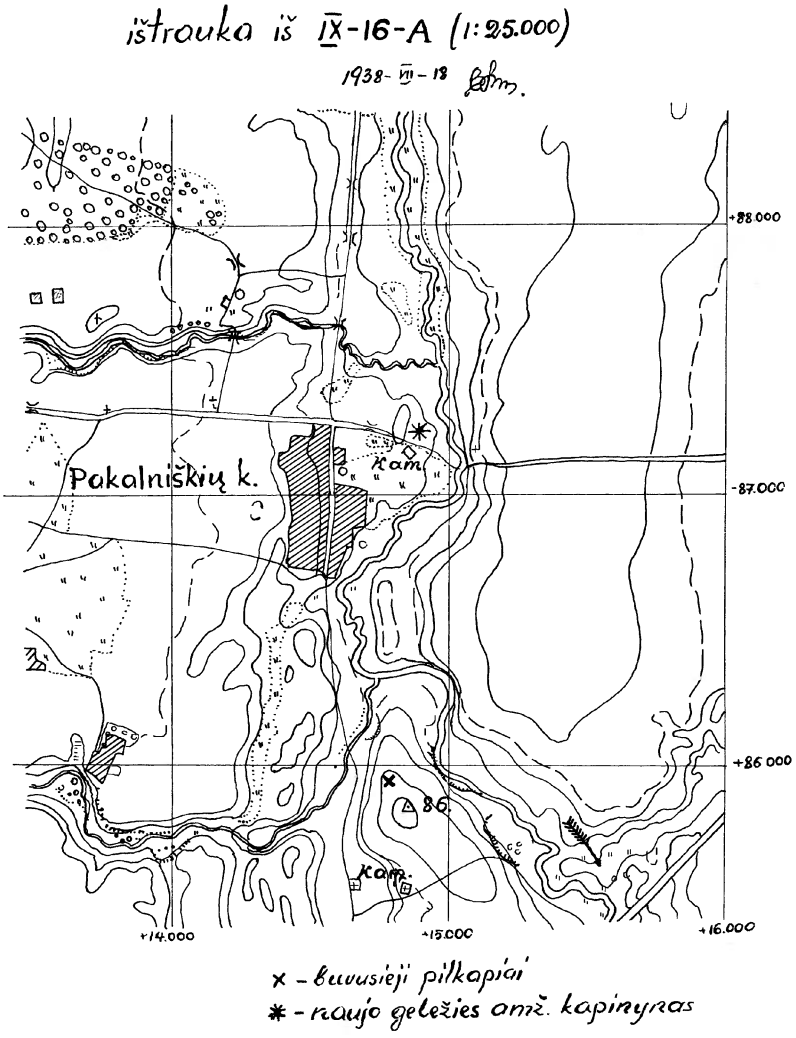

Ryc. 2. Pakalniszki/Pakalniškiai. Archiwalny szkic Jonasa Puzinasa z dokładną lokalizacją cmentarzyska kurhanowego (×) i wczesnośredniowiecznego cmentarzyska płaskiego (*).
90% wielk. naturalnej

Fig. 2. Pakalniszki/Pakalniškiai. Archival sketch by Jonas Puzinas showing the exact location of the barrow cemetery (×) and Early Medieval flat cemetery (*).
90% of natural size

toryszek (Viktoriškis). Informację o badaniach Szwojnickiego potwierdzają także inne źródła (F. V. Pokrovskìj 1899, s. 118; A. Spicyn 1902, s. 95; P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 165; LAA 1977, s. 78; E. Griciuvienė 1994, s. 125; P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 108), choć nie ma zgody co do tego, kiedy te poszukiwania miały miejsce – wymieniane są lata 1893–1894 oraz 1895–1896. Wydaje się, że najbardziej godnym zaufania jest Fiodor Pokrovski, który pisał swój tekst w 1898 roku – podaje on, że Szwojnicki kopał kurhany w Pakalniszkach „2–3 lata temu", zaś rok badań Butrymówny, czyli 1897, nazywa „przeszłym rokiem", co przesądza o poprawności dat 1895 lub 1896. Pokrovski wymienia także liczbę przebadanych przez Szwojnickiego kurhanów – 23. Nie mamy jednak, niestety, żadnych informacji o tym, co Szwojnicki znalazł podczas swoich rozkopywań, ani co się dalej stało z ewentualnymi zabytkami. W 1897 roku 16 kurhanów przebadała tu Maria Butrymówna z Jodkanów i o tych pracach dysponujemy stosunkowo dokładnymi wiadomościami, natomiast żadnych innych danych nie mamy o wzmiankowanych badaniach Makarskiego i Konstantinasa Puzinasa. Późniejsze publikacje wymieniają jeszcze prace przeprowadzone w 1909 roku przez Ivana Abramova (Lietuvos žinios, s. 3; LAA 1977, s. 78; P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 536; P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 171), który przekopał jeden lub dwa kurhany naruszone przez orkę. O wynikach tych badań nie wiadomo nic więcej ponad to, że Abramov zanotował w nich obecność pochówków szkieletowych, a znalezione przez siebie przedmioty – omawiane były łącznie wszystkie znaleziska z badań w raj. Panevėžys i Ukmergė – datował na X–XIII wiek (por. także Šaltinis, s. 507).

Łączone niekiedy z omawianym cmentarzyskiem badania Jonasa Basanavičiusa z 1910 roku (P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 536; LAA 1977, s. 78; E. Griciuvienė 1994, s. 125) należy natomiast wiązać raczej z jego działalnością w okolicy Raginėnai, w dzisiejszym raj. Radviliškiai (J. Basanavičius 1935, s. 119; por. P. Juknevičius 1995, s. 2). Pomyłkę spowodowało zapewne to, że w pobliżu Raginėnai znajdują się liczne cmentarzyska kurhanowe, z których jedno położone jest na gruntach wsi także nazywającej się Pakalniszki (F. V. Pokrovskìj 1899, s. 58)[8]. Najprawdopodobniej cmentarzyska w tych właśnie Pakalniszkach w pobliżu Raginėnai dotyczą także opisy sporządzone przez Frédérica Dubois de Montperreux (por. P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, przyp. 64), również łączone z omawianym przez nas stanowiskiem (A. Spicyn 1902, s. 95; J. Puzinas 1960, s. 365). Wskazują na to informacje Pokrovskiego (1899, s. 58, 118–119), który przywołuje artykuły tego francuskiego archeologa, etnografa i podróżnika opisując stanowiska w okolicy Raginėnai, zaś przy charakterystyce interesującego nas cmentarzyska jego ewentualną działalność pomija milczeniem.

Kiedy minął czas zainteresowania archeologów i miłośników starożytności cmentarzyskiem, zaczęto je orać, a kamienie z wieńców wywozić i wykorzystywać przy różnego rodzaju pracach budowlanych. Jeszcze w 1938 roku gospodarze, na których terenie mieściła się nekropola, znajdowali w jego obrębie kamienie, jednak kurhany były już silnie zniszczone i jedynie w zaniechaniu orki widział Puzinas szansę na ocalenie jeszcze jakichś niezupełnie zniszczonych grobów. Obecnie po kurhanach w Pakalniszkach nie ma już śladu (E. Griciuvienė 1994, s. 125)[9].

Na terenie wsi znajdowała się również druga nekropola – wczesnośredniowieczne cmentarzysko płaskie, leżące na polach ornych Juozasa Miliauskasa, na północny wschód od zabudowań, na wzniesieniu po lewej stronie drogi z Baisogala do Naujamiestis. Na tym wzniesieniu w 1937 roku rozpoczęto wybieranie gliny, podczas którego natrafiono na kości ludzkie i różne przedmioty – bransoletę ze zwiniętej taśmy, nieopisany dokładniej „bagnet" lub „duży nóż" i inne przedmioty, które zaginęły. Na południe od niego, po prawej stronie drogi mieści się stary cmentarz wiejski, opuszczony w latach 20. XX wieku, obok którego przy budowie ogrodzenia znaleziono bransoletę i drobne monety. Zabytki te także zaginęły (VAK 034/276).

Niewielka, bo licząca zaledwie 15 zabytków część znalezisk z badań Marii Butrymówny oddana do Muzeum Erazma Majewskiego znajduje się obecnie w zbiorach PMA. Butrymówna przekazała te zabytki Majewskiemu na jego wyraźną prośbę. Świadczy o tym fragment jednego z listów Butrymówny do Majewskiego[10]: *Zapinkę N = 41 z II Tomu Światowita, znalezioną w Pakalniszkach posyłam stosownie do życzenia Szanownego Pana. Załączam również dwie zapinki znalezione jednocześnie w Pakalniszkach a zwrócone mi niedawno przez Komisyą Archeologiczną z Petersburga*[11] *sądząc, że może*

[8] Warto także pamiętać, że w początkach XX wieku działały w Wilnie dwa konkurencyjne towarzystwa skupiające miłośników nauk: założone w 1905 roku Lietuvių mokslo draugija, w którym działali badacze litewscy, oraz powstałe dwa lata później Towarzystwo Przyjaciół Nauk, do którego należeli polscy miłośnicy wiedzy (P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 99–100). Naturalną koleją rzeczy Jonas Basanavičius i inni archeolodzy litewscy przekazywali wykopane przez siebie zabytki do zbiorów pierwszego, a archeolodzy polscy, także Maria Butrymówna, oddawali materiały do kolekcji drugiego z nich. Zbiory obu towarzystw zostały następnie połączone w Lietuvos nacionalinis muziejus i prawdopodobnie wtedy omyłkowo utożsamiono zabytki z badań w Pakalniszkach w rejonie Raginėnai z zabytkami z omawianej nekropoli.

[9] Stanowisko odnalezione niedawno przez Mykolasa Černiauskasa i łączone z omawianym (por. R. Akavickas 1995, s. 23–24), w rzeczywistości należy do skupiska w okolicy Raginėnai.

[10] Wszystkie cytaty pochodzą z listów Marii Butrymówny do Erazma Majewskiego znajdujących się w Pracowni Dokumentacji Naukowej PMA. O ile nie zaznaczono inaczej, cytowany jest dokument nr 229. We wszystkich wypadkach zachowano ortografię i interpunkcję oryginału.

[11] Zabytki zostały jej zwrócone, bowiem Butrymówna nie zgodziła się na przekazanie swojej kolekcji do Ermitażu (A. Spicyn 1902, s. 95).

się również przydadzą do określenia epoki wykopaliska[12]. List ten nie jest, niestety, opatrzony datą, jednak w inwentarzu Muzeum Erazma Majewskiego znajduje się informacja, że zabytki z Pakalniszek trafiły do niego bezpośrednio od badaczki w 1899 roku.

Zdecydowaną większość zabytków podarowała Maria Butrymówna w 1907 roku nowo powstałemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie (Rocznik..., s. 181). Niemal wszystkie – ogółem w posiadaniu LNM jest dziś 171 zabytków z Pakalniszek – opatrzone są adnotacją o pochodzeniu ze zbiorów Marii Butrymówny, o kilkunastu z nich dysponujemy jednak informacją, że należały do kolekcji Julii Gucewicz. Niestety, nie udało się ustalić, kim była Julia Gucewicz, ani co łączyło ją z Marią Butrymówną lub z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Z Pakalniszek znana jest jeszcze jedna bransoleta o prostokątnym przekroju i zwężających się, profilowanych zakończeniach, znaleziona na stanowisku przypadkowo, w czasie orki, znajdująca się obecnie w Muzeum Wojskowym im. Witolda Wielkiego w Kownie (Vytatuto Didžiojo karo muziejus, nr inw. 2030:7)[13].

Badania Marii Butrymówny

O samej Marii Butrymównie, niestety, niewiele wiadomo (P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 177). Najbogatszym źródłem informacji są jej listy do Erazma Majewskiego, którego traktowała jak swego mentora. Rysuje się w nich jako kobieta rozmiłowana w starożytnościach, żywo interesująca się przeszłością okolicy. Prowadziła własne badania archeologiczne oraz etnograficzne. Oprócz Pakalniszek, przebadała jeszcze w 1901 roku cztery późnorzymskie kurhany w Niewieżnikach w pow. poniewieskim (M. Butrymówna 1902, s. 148–149; P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 178). Ponadto zbierała z zapałem informacje o wszelkich osobliwościach, jak na przykład kamieniach z nietypowymi odciskami. Kolekcjonowała także znalezione w okolicy zabytki, prowadziła przygodne prace w Jodkanach, a ponadto spisywała ludowe pieśni litewskie.

Z opisu Butrymówny przesłanego Majewskiemu wynika, że zastała ona w Pakalniszkach *kilkanaście kurhanów różnej wielkości i bez wszelkiej symetryi*. Ludowe podania widziały w tym miejscu *mogiłę Wielkoludów* lub *bitwę Szwedów czy konfederatów*. Niestety, brakuje w notatkach z badań jakiejkolwiek informacji na temat konstrukcji samych kurhanów. Zanotowała jednak badaczka ciekawe spostrzeżenie, że same *ciała złożone były w piasku którego nigdzie w pobliżu niema, chyba był brany z dna rzecznego*.

W ciągu czterech dni prac Butrymówna przekopała 16 kurhanów. Tak można sądzić sumując liczbę kurhanów badanych w poszczególnych dniach. Pokrovski (1899, s. 118), a za nim Spicyn (1902, s. 95) piszą o 17 mogiłach, natomiast na liście badaczki do Majewskiego widnieją redakcyjne notatki adresata, który nadawał kurhanom kolejne numery, ale z niejasnych przyczyn pominął trzy kurhany i uzyskał w ten sposób liczbę 13 mogił, którą podał w swojej publikacji wyników badań w Pakalniszkach (E. Majewski 1900, s. 92). Wywołało to pewien zamęt w późniejszej literaturze, ponieważ różni autorzy podawali, w zależności od wykorzystywanego źródła, liczbę 13 (J. Puzinas 1960, s. 365; LAA 1977, s. 78; E. Griciuvienė 1994, s. 125) bądź 17 kurhanów (P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 165). Wynikiem tej samej redakcji Majewskiego jest też obowiązująca w literaturze numeracja kurhanów, a tym samym przynależnych do nich zespołów. Nawet Spicyn (1902, s. 96–98), choć wspominał o przebadaniu 17 kurhanów, opisał jedynie 13 z nich. Także i w tym opracowaniu posługiwać się będziemy numeracją wprowadzoną przez Majewskiego; kurhanom przezeń pominiętym nadaliśmy, zgodnie z kolejnością ich rozkopywania, numery od 14 do 16.

Wśród przebadanych przez Marię Butrymównę kurhanów dwa – numer 3 i 11 – kryły groby o bogatszym wyposażeniu. Z nich właśnie pochodzą niemal wszystkie zabytki znajdujące się obecnie w LNM i PMA.

W kurhanie 3, rozkopanym już pierwszego dnia prac, na głębokości łokcia (około 57 cm) leżał dobrze zachowany szkielet. Między jego żebrami znaleziono fragment żelaznego nożyka ze śladami rękojeści, zaś w okolicach pasa znajdowały się, według kierowniczki badań *jakby zaszyte w pochewkach ze skóry* (Ryc. 3), trzy monety srebrne. Jedna z nich, z wyobrażeniem Orła i Pogoni była złamana, druga, również złamana, nosiła wizerunki Orła i Korony. Najlepiej zachowana trzecia moneta pochodziła z 1566 lub 1568 roku, a widniała na niej Pogoń i monogram Zygmunta Augusta: S.A. Butrymówna początkowo zadowoliła się tymi znaleziskami i porzuciła kurhan 3, aby powrócić do niego czwartego dnia badań. Wtedy to, podczas pogłębiania wykopu, na głębokości 1½ arszyna (około 1 m) natrafiono na szkielet *o ile się zdaje kobiety*. Szkielet ułożony był głową na zachód, kości były źle zachowane i rozsypywały się podczas prób wyjmowania, jedynie grubsze udało się zachować w całości. Przy czaszce znajdowała się *obręcz rzeźbiona*, czyli naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami (Ryc. 4r.s). Z obu stron czaszki (choć tu badaczka nie była pewna swych ustaleń) leżały dwie *klamry czy nausznice*, czyli tarczki naskroniowe (Ryc. 4c–e). W okolicy szyi znaleziono *łańcuszek dość gruby zwykłej roboty*, na piersiach zaś *2 szpilki, przy jednej z których zwieszał się pęk łańcuszków roboty sznurkowej* zakończonych pękiem akselbantów (Ryc. 4f). Obok leżały *dwa krzyżyki* (Ryc. 4a.b) *i podkówka, kilka paciorków z bronzu i rurek kręco-*

[12] Dokument nr 225.

[13] Bardzo dziękujemy mgr Kristinie Rickevičiūtė z Działu Archeologii Muzeum Wojskowego za udostepnienie tych informacji.

nych w kształcie sprężynek (Ryc. 4g–o). Na prawej ręce znaleziono *grubą skutą bransoletę*, na lewej podobną, a ponadto cztery bransolety cienkie. Na palcu prawej dłoni znajdował się złamany *pierszczonek potrójny w kształcie węża*. Ponadto do zespołu należy też *rodzaj klamry czy blaszki ze sprężynką*, którego lokalizacji w grobie Butrymówna nie podała; kryje się pod tym opisem zapinka zbliżona do typu Almgren 100 (Ryc. 4p).

Ostatniego dnia prac, w przedostatnim zbadanym kurhanie, któremu Majewski nadał numer 11, odkryto najbogatszy zespół spośród wszystkich znalezionych w Pakalniszkach. W sprawozdaniu badaczki charakterystyka tego kurhanu została rozbita na dwie części – w pierwszej, pominiętej przez Majewskiego, zanotowała ona *obok najbogatszego szkieletu tylko mniej głęboko* pochówek, w którym w pobliżu dobrze zachowanego szkieletu, zwróconego twarzą na wschód, znajdowała się moneta srebrna z czasów Zygmunta Augusta oraz fragment żelaznego noża. Druga część opisu kurhanu to dokładna relacja z odkrycia wspomnianego najbogatszego pochówku. Złożony w kurhanie źle zachowany szkielet był zwrócony twarzą na zachód. Pod czaszką leżały *2 klamry okrągłe*, czyli tarczki naskroniowe (Ryc. 5a.b), analogiczne do znalezionych w kurhanie 3, *przełożone warstwą próchna zdaje się, w niem tkwiło kilka rurek takich jak w pierwszym kurhanie*.

Trudno dokładnie określić, co Butrymówna miała na myśli pisząc o *pierwszym kurhanie*, ponieważ numerowała ona badane kurhany każdego dnia od początku, zatem pierwszych kurhanów jest tyle, ile dni pracy. W żadnym jednak z *pierwszych kurhanów* nie zanotowała badaczka obecności brązowych rurek. Majewski uznał je za analogiczne do znalezionych w kurhanie 3. *Rurek tych wielka ilość leżała koło głowy oraz 20 sztuk pręcików zakończonych półksiężycami stanowiących zapewne ozdobę głowy* (Ryc. 5g). Informacja o położeniu zawieszek zakończonych lunulkami i sugestia, że mogły one stanowić ozdobę głowy są o tyle istotne, że Majewski w swojej publikacji widział tu raczej pozostałości czegoś podobnego do pęku akselbantów na łańcuszku, co z natury swej związane powinno być raczej ze szpilami lub zapinkami. W wypadku tej rozbieżności poglądów słuszność przyznać należy raczej badaczce niż jej mentorowi. Przemawia za tym lokalizacja ozdób w grobie oraz obecność w zespole także innego zestawu zawieszek, związanego właśnie ze szpilami (Ryc. 7). W okolicach szyi znajdowała się znaczna liczba paciorków glinianych i szklanych oraz dwojakiego rodzaju krzyżyków z brązu, *między niektóremi osadzone były rurki metalowe* (Ryc. 5h.i, 6b–al). *Przytem było jeszcze coś w rodzaju spinki a raczej kółka z (...) wypukłościami* (Ryc. 5e). Na piersiach szkieletu znaleziono *mnóstwo małych blaszek*. Są to brązowe aplikacje odzieży, wykonane z niewielkich blaszek w kształcie rombu, które zostały łukowato wygięte wzdłuż krótszej przekątnej, a ich dłuższe końce zagięto do wewnątrz tak, aby tworzyły zaczepy do mocowania na ubraniu (Ryc. 6a). W tej samej okolicy znajdowały się dwie zapinki. Jedna z nich, zdobiona czerwoną i niebieską emalią jest importem rzymskim (Ryc. 5c.d), druga zaś to forma zbliżona do typu Almgren 100 (Ryc. 5f). Na piersiach leżały *dwie szpilki z łańcuszkiem i pękiem podobnych do poprzednich akselbantów lecz inaczej zakończonych* (Ryc. 7). Należy sądzić, że wspomniane „poprzednie" akselbanty, to zestaw przywieszony do szpili w kurhanie 3. Ponadto na rękach umieszczone były *2 bransolety grube, na prawej 2 cienkie*, zaś na palcu prawej dłoni *pierścień potrójny wężowy*; podobny, tylko pojedynczy, znajdował się na palcu lewej dłoni. Wielkie palce stóp ozdobione były *pierścieniami poczwórnemi wężowemi*.

Przy opisie tego zespołu Majewski, podobnie jak w całym artykule, dość wiernie relacjonuje treść listu otrzymanego od Butrymówny, choć jeden szczegół nie jest zupełnie jasny. Chodzi o łańcuch zakończony czterema parami przywieszek (Ryc. 7), który Majewski łączy z kurhanem 3, zaś Spicyn z 11. W relacji Butrymówny brak rysunków, które jednoznacznie rozstrzygnęłyby problem. Z jej przekazu wiadomo jedynie, że zabytki tego typu wystąpiły w obu kurhanach. Wydaje się, że bardziej prawdopodobna jest tutaj wersja Spicyna, mimo że pisał on swój tekst jako ostatni, po kilku latach i opierając się w dużym stopniu na artykule Majewskiego. Przemawia za tym fakt, że w inwentarzu kurhanu 3 jest wymieniany inny pęk akselbantów związany ze szpilami i choć w artykule Majewskiego nie ma jego ilustracji, to wiadomo, że tworzące go łączniki brązowe były wyraźnie skręcone (Ryc. 4f), co odpowiadałoby wzmiance Butrymówny o *sznurkowej robocie*. W kurhanie 11 Majewski widziałby, w miejsce zestawu przywieszek do szpili, opisywane wyżej zawieszki z lunulowatymi zakończeniami (Ryc. 5g), które Butrymówna, jak już wspomniano wyżej, wyraźnie łączy z ozdobami głowy. Za obecnością w jednym grobie zawieszek lunulowatych i owego spornego zestawu przywieszek może dodatkowo przemawiać to, że wchodzące w skład obu zabytków profilowane łączniki są niesłychanie podobne.

Spicyn umieszcza dodatkowo w tym zespole naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami, analogiczny do zabytku z kurhanu 3. W sprawozdaniu z badań brak jakiejkolwiek wzmianki o znalezieniu w kurhanie 11 podobnego przedmiotu, jednak zarówno Butrymówna, jak i Majewski wspominają o obecności na stanowisku jeszcze jednej *obręczy bronzowej*. Butrymówna wymienia ten zabytek przy opisie drugiego kurhanu rozkopanego czwartego dnia, Majewski natomiast z niewiadomych przyczyn umieszcza go w kurhanie, któremu nadał numer 2, łącząc informację o naszyjniku z opisem zupełnie innego pochówku. Zgodnie z notatką Majewskiego na sprawozdaniu, jakie otrzymał od badaczki, miał to być egzemplarz o gładkim kabłąku i zdobionych

końcach. Zabytek ten znajduje się obecnie w zbiorach LNM i to właśnie on został przedstawiony na fotografii zamieszczonej w artykule Spicyna (Ryc. 9).

W pozostałych kurhanach znaleziono jedynie pojedyncze zabytki lub pochówki bez wyposażenia, zaś w dwóch kurhanach nie zaobserwowano śladów pochówku. Zidentyfikowanie tych zabytków wśród zachowanych materiałów jest w większości wypadków niemożliwe. I tak w kurhanie 4, największym w skupisku, znaleziono cztery szkielety, z których dwa *złożone* były *w nieładzie*; przy jednym z nich leżał łańcuszek z brązu. W kurhanie 5 odkryto siedem szkieletów, w tym dziecka, ułożonych w różnych kierunkach. Przy rozkopywaniu tego kurhanu natrafiono na dwa fragmenty żelaznych noży i pierścionek zwinięty z drutu, brak jednak dokładniejszego opisu czy powiązania z którymś z pochówków. W kurhanie 6 zaobserwowano szczątki jednego zmarłego, którego wyposażenie stanowił nóż. W kurhanach 8 i 14 znaleziono nieopisane dokładniej przedmioty z brązu, nie ma jednak wzmianki o zarejestrowaniu szczątków zmarłych. Podczas rozkopywania kurhanu 12 natrafiono na rozrzucone kości, żelazne krzesiwo ogniwkowe oraz dwa gładkie kółka z brązu. Rozpoznanie krzesiwa nie stanowi problemu (Ryc. 8b), natomiast jedno z kółek, opublikowane przez Spicyna (1902, tabl. 5:13), może być identyfikowane z nietypowo profilowanym kółkiem z kolekcji LNM (Ryc. 8a). W kurhanie 13 Butrymówna zanotowała obecność rozrzuconych kości, a oprócz nich pierścionek z drutu. W kurhanie 15 znaleziono *trochę rozrzuconych kości* oraz brązowy naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami (Ryc. 9), mylnie umieszczony przez Majewskiego, a za nim także przez Spicyna, w kurhanie 2. W kurhanie 16 oprócz niewielkiej ilości rozrzuconych kości odkryto *małą obręcz*. Interpretacja tej informacji nastręcza wiele trudności. Pod pojęciem „obręczy brązowej" w sprawozdaniu Butrymówny kryją się naszyjniki. Brak jednak jakiegokolwiek potwierdzenia, że w Pakalniszkach znaleziono trzy naszyjniki, a jest rzeczą wysoce wątpliwą, aby podobna ozdoba umknęła uwadze zarówno Majewskiego jak i Spicyna. Jednocześnie wśród zabytków zachowanych w LNM i PMA nie ma przedmiotu, który można byłoby choćby hipotetycznie łączyć z tym zapisem. W kurhanie 1 natrafiono na szkielety trzech zmarłych – dwóch dorosłych i dziecka – bez wyposażenia. Czaszka jednego z nich nosiła ślad cięcia lub pionowego pęknięcia. Kurhany 2 i 7 zawierały tylko rozrzucone kości zaś w kurhanach 9 i 10 nie znaleziono nawet szczątków zmarłych.

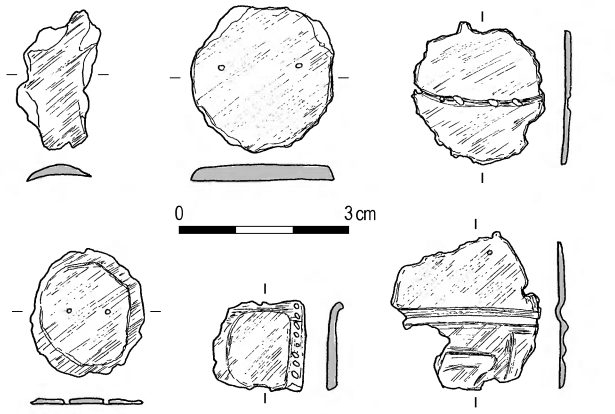

Ryc. 3. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 3, grób 1. Skóra. Wszystkie rys. archiwum PMA i A. Potoczny

Fig. 3. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 3, grave 1. Leather All drawings PMA archive and A. Potoczny

Analiza przedstawionych wyżej danych pozwoliła na rekonstrukcję zespołów grobowych z Pakalniszek.

KATALOG

Kurhan 1
3 szkielety, w tym 2 dorosłych, 1 dziecka.
Wyposażenie: brak.

Kurhan 2
Rozrzucone kości.
Wyposażenie: brak.

Kurhan 3
Grób 1
Grób wkopany w nasyp kurhanu, zarejestrowany na głębokości ok. 57 cm od powierzchni nasypu[14]. Brak informacji o jamie grobowej. Szkielet dobrze zachowany. Brak informacji o ułożeniu względem kierunków świata.
Wyposażenie: **1)** Fragment żelaznego noża i rękojeści, niemożliwy do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:110–113). **2)** 3 monety: jedna z wyobrażeniem Orła i Pogoni, druga Orła i Korony (obie złamane), trzecia z datą 1566 lub 1568 i wyobrażeniem Pogoni oraz monogramem Zygmunta Augusta: S.A. Zabytki nie zachowały się. **3)** 6 fragmentów skóry (prawdopodobnie LNM AR 39:109): 2 pierwotnie zapewne okrągłe (wym. odpowiednio 2,7×2,8 i 2,1×2,3 cm, grub. 0,3 i 0,1 cm), z niewielkimi dziurkami (średn. 0,1 cm), 4 fragmenty nieregularne (wym. 2,5×2,5, 2,9×3,1, 1,7×1,7 i 1,3×2,7 cm, grub. 0,1–0,2 cm); 2 noszą ślady szwów, 1 odciski lub ślady tłoczenia (Ryc. 3).

Grób 2
Zaobserwowany na głębokości ok. 1 m od powierzchni nasypu. Szkielet ułożony był głową na zachód, źle zachowany.
Wyposażenie: **1)** LNM AR 39:13.14. 2 tarczki naskroniowe (Ryc. 4c–e) płaskie, z ornamentowaną stroną przednią i gładką tylną. Wzdłuż zewnętrznej krawędzi pas ornamentu ażurowego (szer. odpowiednio 1,3–1,4 i 1,5 cm) z łączących się parami ślimacznic. Centralną część stanowi płaszczyzna złożona z koncentrycznych kręgów. Pośrodku wycięcie zakończone przy krawędzi zewnętrznej grubszym niż reszta zabytku wałeczkiem, przeciętym na jednym egzemplarzu z prawego, a na drugim z lewego boku. Krawędź zewnętrzna oraz boki środkowego wycięcia dodatkowo zdobione. Zabytki odlane w całości, razem z ornamentem. Średn. 9,6–10,2 i 10,3–10,8 cm, grub. tarczek 0,2 i 0,3 cm, grub. wałeczków 0,6 i 0,65 cm. **2)** LNM AR 39:5. Naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami, typu II, lity, odlany w całości (Ryc. 4r.s). Na kabłąku ornament dwóch oplatających linii rytych z nacinaniem

[14] Informację o głębokości znalezienia szkieletu podał Majewski (1900, s. 92), brakuje jej jednak w sprawozdaniu Butrymówny.

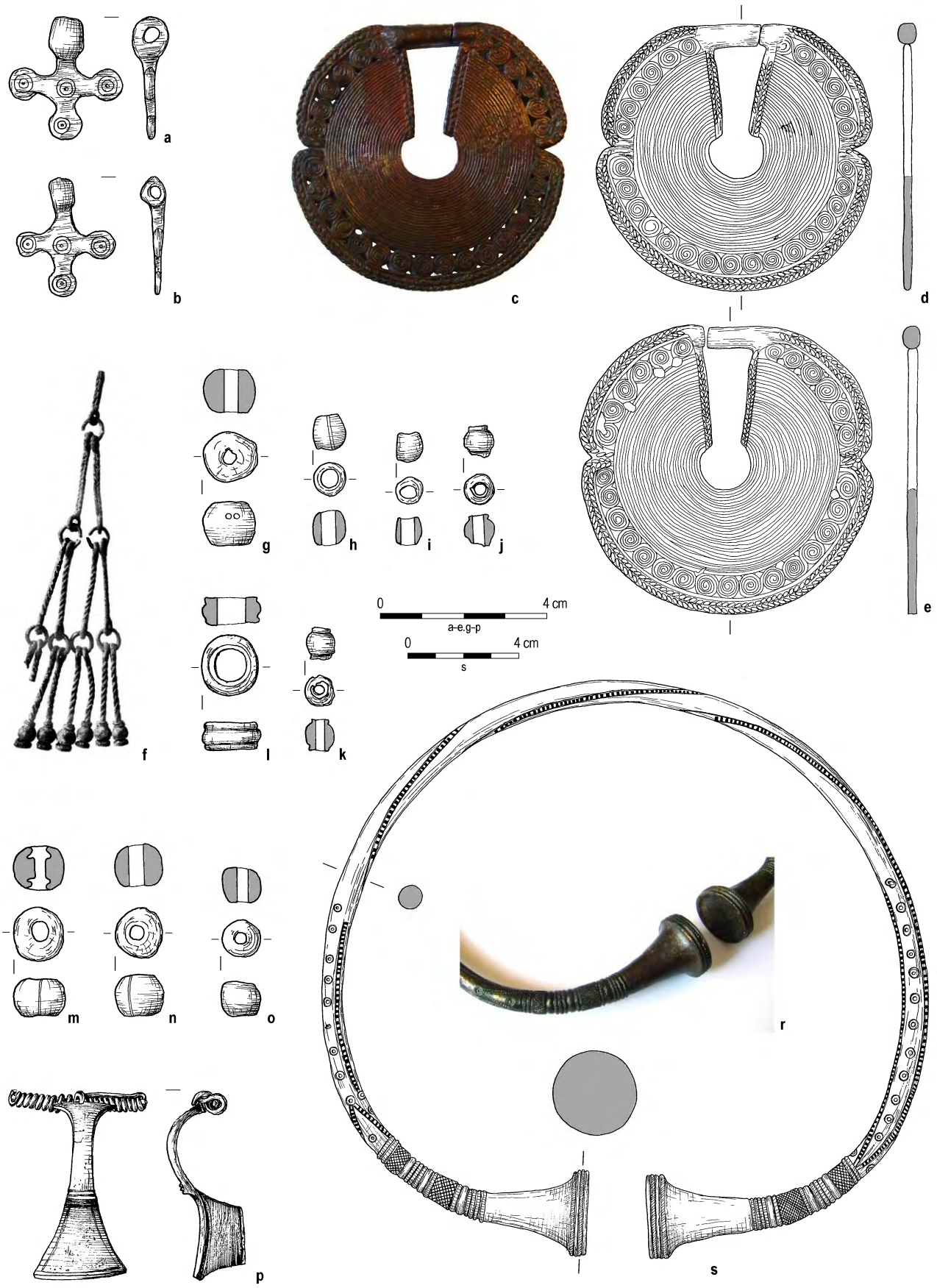

Ryc. 4. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 3, grób 2. Brąz. Fot. G. Grižas

Fig. 4. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 3, grave 2. Bronze. Photo G. Grižas

między nimi. Przy nasadach trąbkowatych zakończeń grupy niewielkich wałeczków, częściowo nacinanych; pomiędzy nimi delikatnie ryty wzór kratki. Na zakończeniach cztery bardzo delikatnie zaznaczone wałeczki, w tym dwa nacinane. Do ok. ⅓ długości od nasady zakończeń kabłąk zdobiony wybijanymi oczkami i ornamentem dwóch linii rytych wypełnionych nacinaniem. Średn. 21,5×20,4 cm, grub. kabłąka 0,8 cm, grub. zakończeń 3 cm. **3)** PMA IV/599-3. Zapinka brązowa zbliżona do typu Almgren 100, o kabłąku płaskim, taśmowatym, rozszerzającym się przy główce (Ryc. 4p). Przejście kabłąka w nóżkę podkreślone grzebykiem z trzema nacięciami. Nóżka silnie rozszerzona, wzdłuż jej krawędzi słabo widoczna cienka linia ryta. Cięciwa uszkodzona, brak szpili. Dług. 4,5 cm, grub. kabłąka 0,2 cm. **4)** 2 masywne bransolety oczkowate[15], niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, AR 39:7, MEM 10830). **5)** 4 bransolety o półokrągłym przekroju, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, AR 39:8–11). **6)** 2 szpile szpulowate, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, LNM AR 39:105.106). **7)** Brązowe przywieszki szpili (Ryc. 4f) zakończone czterema parami łączników ze skręconego (lub imitującego skręcenie) drutu zakończonych profilowanymi gałkami. Rekonstruowane na podstawie zdjęcia (A. Spicyn 1902, tabl. 5:14) dług. łączników ok. 5 cm, średn. gałek ok. 0,8 cm. Zabytek nigdy nie trafił do kolekcji LNM ani PMA, wiadomo jedynie, że znajdował się wśród przedmiotów wysłanych przez Butrymównę do Imperatorskiej Komisji Archeologicznej, bowiem jego zdjęcie opublikował Spicyn. Dalsze losy są nieznane. **8)** LNM AR 39:79–80. 2 zawieszki krzyżykowe[16] z brązu (Ryc. 4a.b). Trzy ramiona płaskie, zakończone niewielkimi okrągłymi tarczkami, czwarte, w postaci bardzo masywnego uszka, pogrubione. Tarczki na końcach ramion oraz środek zdobione koncentrycznymi okręgami. Wym. 2,4×2,85 i 2,7×2,9 cm. **9)** Pierścionek z drutu o trzech zwojach, niemożliwy do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:61–64.66–70.73, MEM 28648). **10)** LNM AR 39:150–152. 3 paciorki beczułkowate z brązu, w tym 2 o profilowanych krawędziach (Ryc. 4i–k). Dług. 0,6–0,75 cm, średn. 0,6–0,7 cm. **11)** 5 paciorków beczułkowatych z brązu: LNM AR 39:154 – wym. 0,8×0,9 cm (Ryc. 4o); LNM AR 39:155 – z wąskim, słabo widocznym rowkiem biegnącym w poprzek paciorka i nietypowo profilowanym otworem. Wym. 0,9×1,2 cm (Ryc. 4m); LNM AR 39:156 – z wąskim, słabo widocznym rowkiem biegnącym w poprzek paciorka. Wym. 1×1,2 cm (Ryc. 4n); LNM AR 39:157 – z dwoma słabo widocznymi kółeczkami na powierzchni. Wym. 1×1,2 cm (Ryc. 4g); LNM AR 39:158 – z wąskim, słabo widocznym rowkiem biegnącym w poprzek paciorka. Wym. 0,8×0,8 cm (Ryc. 4h). **12)** LNM AR 39:159. Pierścieniowy profilowany paciorek z brązu[17] (Ryc. 4l). Średn. 1,4 cm, wys. 0,55 cm. **13)** Fragment łańcuszka, niemożliwy do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne, LNM AR 39:97–99). **14)** *Rurki kręcone w kształcie sprężynek*. Zabytki niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, LNM AR 39:15–39, PMA IV/599-6:1–3 oraz LNM AR 39:40–60).

Kurhan 4
Największy w skupisku. 4 szkielety, z których 2 w zaburzonym porządku anatomicznym.
Wyposażenie: **1)** Łańcuszek brązowy. Dług. 14 cm. Zabytku nie można zidentyfikować (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:99).

Kurhan 5
7 szkieletów ułożonych w różnych kierunkach, w tym 1 dziecięcy.
Wyposażenie: **1)** Pierścionek zwinięty z drutu, niemożliwy do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:61–64.66–70.73). **2)** 2 fragmenty żelaznych noży, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:111–113).

Kurhan 6
Jeden pochówek.
Wyposażenie: **1)** Osada noża. Zabytek nie zachował się.

Kurhan 7
Rozrzucone kości.
Wyposażenie: brak.

Kurhan 8
Brak danych o liczbie pochówków.
Wyposażenie: **1)** Przedmioty z brązu, niemożliwe do zidentyfikowania.

Kurhan 9
Nie zarejestrowano szczątków zmarłych.
Wyposażenie: brak.

Kurhan 10
Nie zarejestrowano szczątków zmarłych.
Wyposażenie: brak.

Kurhan 11
Grób 1
Dobrze zachowany szkielet, ułożony głową na zachód.
Wyposażenie: **1)** Srebrna moneta z czasów Zygmunta Augusta. Zabytek nie zachował się. **2)** Fragment żelaznego noża, niemożliwy do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:111–113).

Grób 2
Źle zachowany szkielet, ułożony głową na wschód.
Wyposażenie: **1)** LNM AR 39:12, PMA IV/599-4. 2 tarczki naskroniowe (Ryc. 5a.b) płaskie, z ornamentowaną stroną przednią i gładką tylną. Wzdłuż zewnętrznej krawędzi pas ornamentu ażurowego (szer. odpowiednio 1,5 i 1,6 cm) z łączących się parami ślimacznic. Centralną część stanowi płaszczyzna złożona z koncentrycznych kręgów. Pośrodku wycięcie zakończone przy krawędzi zewnętrznej grubszym niż reszta zabytku wałeczkiem, przeciętym na jednym egzemplarzu z prawego, a na drugim z lewego boku. Krawędź zewnętrzna oraz boki środkowego wycięcia dodatkowo zdobione. Zabytki odlane w całości, razem z ornamentem. Średn. 11–11,4 i 11–11,7 cm, grub. tarczek 0,2 cm, grub. wałeczków 0,6 cm. **2)** PMA IV/599-1. Zapinka z brązu ze śladami posrebrzania, o konstrukcji zawiaskowej, z ośką schowaną w cylindrze (Ryc. 5c.d). Kabłąk i nóżka trójkątne, płaskie w przekroju, połączone trzema zwężającymi się w kierunku nóżki stopniami. Na kabłąku trzy rzędy równoramiennych trójkątów wypełnionych emalią: tuż przy główce jeden z emalią czerwoną, pośrodku dwa

[15] Ta kategoria zabytków nie ma dotychczas polskiej nazwy, proponujemy zatem dosłowne tłumaczenie litewskiego terminu *akinės apyrankės* (M. Michelbertas 1986, s. 137).
[16] Zabytek AR 39:79 Spicyn (1902, tabl. 5:12) publikuje jako pochodzący z kurhanu 3. Z opisu wiadomo, że w tym kurhanie znaleziono dwie zawieszki krzyżykowe, wydaje się najbardziej prawdopodobne, że drugą zawieszką w tym zespole jest zabytek AR 39:80.
[17] Związek z tym zespołem niepewny.

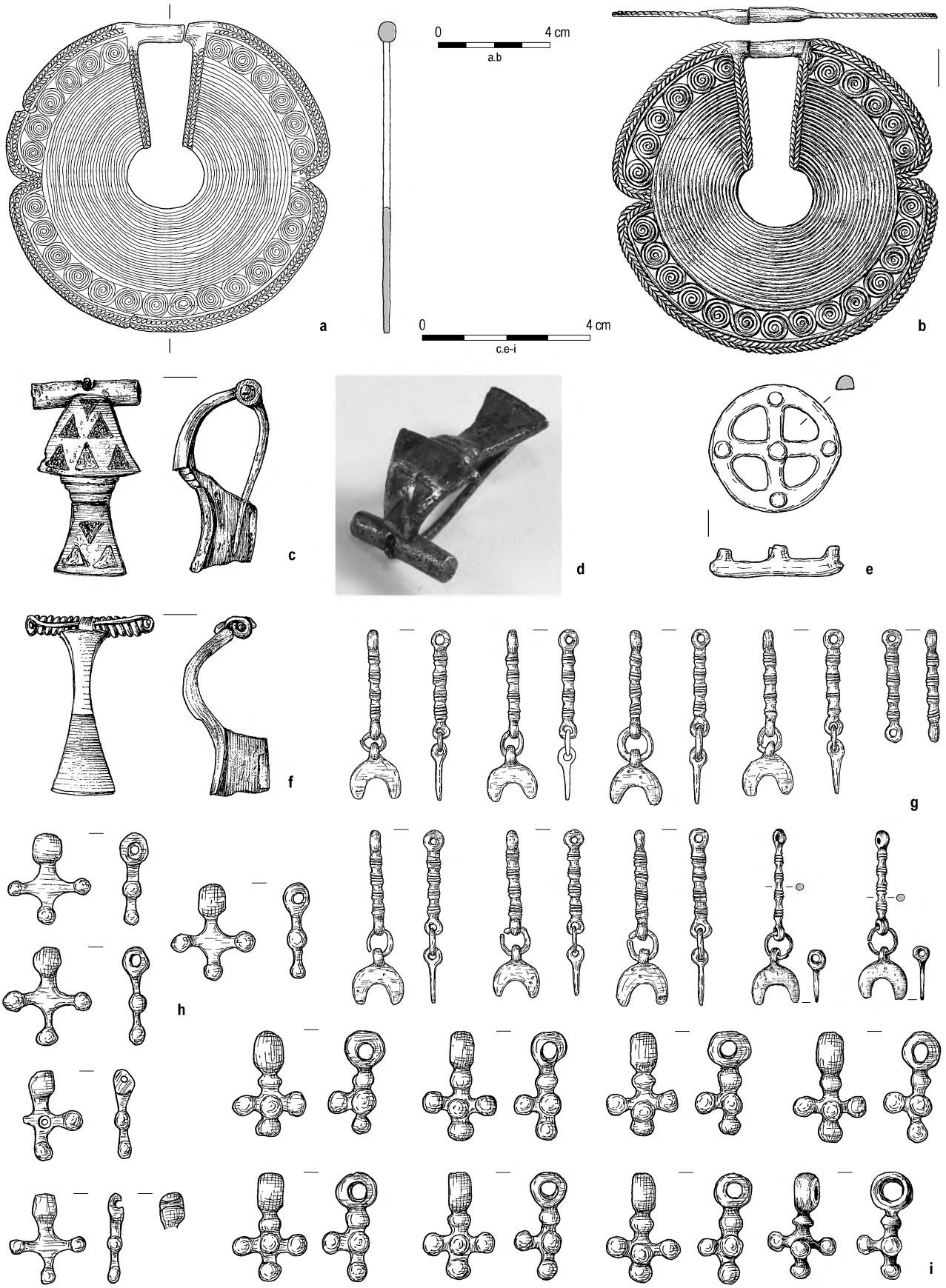

Ryc. 5. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 11, grób 2. Brąz (a.b. e–i), brąz i emalia (c.d). Fot. T. Biniewski

Fig. 5. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 11, grave 2. Bronze (a.b. e–i), Bronze & enamel (c.d). Photo T. Biniewski

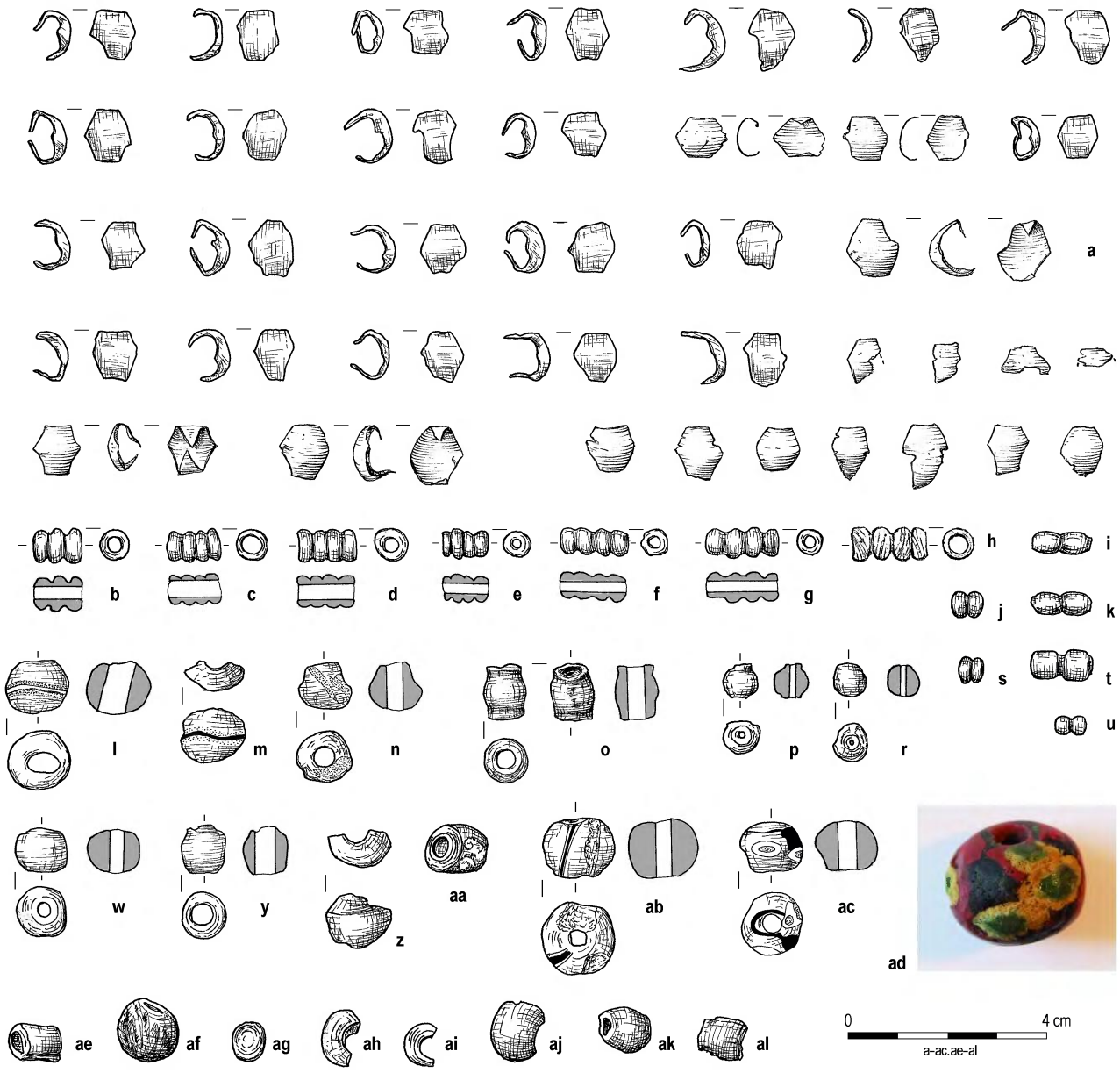

Ryc. 6. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 11, grób 2. Brąz (a), szkło (b-al). Fot. G. Grižas

Fig. 6. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 11, grave 2. Bronze (a), glass (b-al). Photo G. Grižas

z emalią niebieską, najniżej trzy, z których skrajne z emalią niebieską, a środkowy z czerwoną. Na nóżce podobne trójkąty w dwóch rzędach: w górnym jeden z emalią niebieską, niżej dwa z czerwoną. Dług. 4,5 cm, grub. 0,25–0,3 cm. **3)** PMA IV/599-2. Zapinka z brązu zbliżona do typu Almgren 100 (Ryc. 5f). Kabłąk masywny, w przekroju prostokątny, z niewielkim uskokiem między kabłąkiem a nóżką. Brak szpili. Dług. 4,3 cm, grub. 0,4 cm. **4)** 2 szpile szpulowate, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, LNM AR 39:105.106). **5)** LNM AR 39:96. Brązowe przywieszki do szpili (Ryc. 7). Łańcuszek (dług. 41 cm) z ogniwek z drutu o trójkątnym przekroju. Na jego końcu zawieszony profilowany łącznik o kolistym przekroju, z uszkami nacinanymi, z 2 identycznymi łącznikami, do których przymocowane są po 2 kolejne łączniki zakończone masywnymi guzkami z uszkami z przywieszonymi 2 trapezowatymi zawieszkami z cienkiej brązowej blaszki, zdobionymi wybijanymi kółeczkami (12 egz.), jodełkami (3 egz.) oraz parami kółeczek połączonych liniami rytymi (1 egz., uszkodzony). Dług. łączników 4–4,7 cm, wym. zawieszek 2,1×0,8–1,8 cm. **6)** 2 masywne bransolety oczkowate, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, AR 39:7, MEM 10830). **7)** 2 bransolety o półokrągłym przekroju, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, AR 39:8–11). **8)** 20 zawieszek lunulowatych przyczepionych do profilowanych łączników, odlanych z brązu (zachowało się 9 zawieszek i 1 łącznik bez lunulki): LNM AR 39:88–95, PMA IV/599-7.8 (Ryc. 5g). Dług. łączników ok. 4 cm, wym. lunulek ok. 1,8×2 cm. **9)** LNM AR 39:74–78. 5 brązowych zawieszek krzyżykowych (Ryc. 5h). Płaskie ramiona kończą się guzkami, górne przechodzi w masywne uszko. AR 39:74 uszkodzona, AR 39:75 zdobiona na przecięciu ramion dwoma koncentrycznymi okręgami; jedno ramię urwane. Wymiary 1,8–2×2–2,2 cm. **10)** LNM AR 39: 81–87, PMA IV/599-5. 8 brązowych zawieszek krzyżykowych z masywnymi uszkami (Ryc. 5i). Ramiona zakończone guzkami, podobny guzek na przecięciu ramion. Wym. 1,7–2,5 cm. **11)** LNM AR 39:102. Zawieszka (?) ażurowa z brązu w kształcie koła z krzyżem równoramiennym (Ryc. 5e). Na końcach ramion oraz na ich

Ryc. 7. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 11, grób 2. Brąz. Fot. G. Grižas
Fig. 7. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 11, grave 2. Bronze. Photo G. Grižas

przecięciu guzki; na rewersie, pod środkowym guzkiem, regularne okrągłe wgłębienie (średn. ok. 0,3 cm). Średn. 3 cm. **12)** 4 pierścionki zwinięte z drutu: 2 o czterech, 1 o trzech i 1 o jednym zwoju, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNMAR 39:61–64.66–70.73, MEM 28648). **13)** LNM AR 39:118. Paciorek beczułkowaty z białego nieprzezroczystego szkła Wym. 0,6×0,7 cm. Nie zachował się, znany z opisu. **14)** LNM AR 39: 135.142.145.153. 4 paciorki beczułkowate z nieprzezroczystego ciemnoczerwonego szkła (Ryc. 6o.w.y.ak). Średn. i wys. ok. 1 cm. AR 39:145 o nietypowym kształcie, z lekko profilowanymi krawędziami. AR 39:135 nie zachował się. **15)** LNM AR 39:127. Paciorek beczułkowaty z zielonego szkła (Ryc. 6ag). Wym. 0,6×0,8 cm. Nie zachował się. **16)** LNM AR 39:125.126. 2 paciorki segmentowe, dwuczłonowe, z niebieskiego szkła (Ryc. 6j.s). Dług. 0,6–0,7 cm, średn. 0,55 cm. Nie zachowały się. **17)** LNM AR 39:144. 149, PMA IV/599-11. 3 paciorki segmentowe z niebieskiego przezroczystego szkła (Ryc. 6b.f.h). AR 39:149 potrójny, pozostałe poczwórne. Dług. 1–1,1 cm, średn. 0,5–0,6 cm. **18)** LNM AR 39: 145–148. 4 paciorki segmentowe barwy ciemnoczerwonej, poczwórne (Ryc. 6c–e.g). Dług. 0,9–1,4 cm, średn. 0,5–0,7 cm. **19)** LNM AR 39:122. Paciorek segmentowy, dwuczłonowy, z białego nieprzezroczystego szkła (Ryc. 6u). Wym. 0,8×0,45 cm. Nie zachował się. **20)** LNM AR 39:123. Paciorek segmentowy, dwuczłonowy, z brunatnego szkła (Ryc. 6t). Wym. 1,2×0,6 cm. Nie

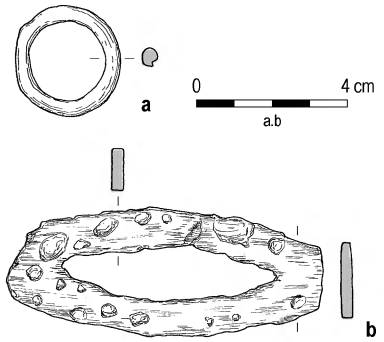

Ryc. 8. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 12. Brąz (a), żelazo (b)
Fig. 8. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 12. Bronze (a), iron (b)

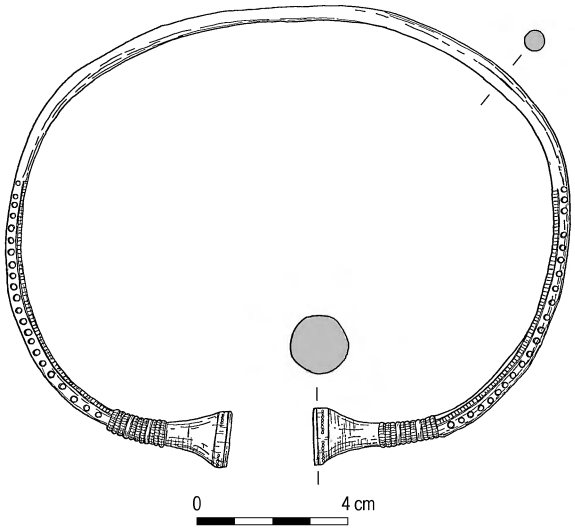

Ryc. 9. Pakalniszki/Pakalniškiai. Kurhan 15. Brąz
Fig. 9. Pakalniszki/Pakalniškiai. Barrow 15. Bronze

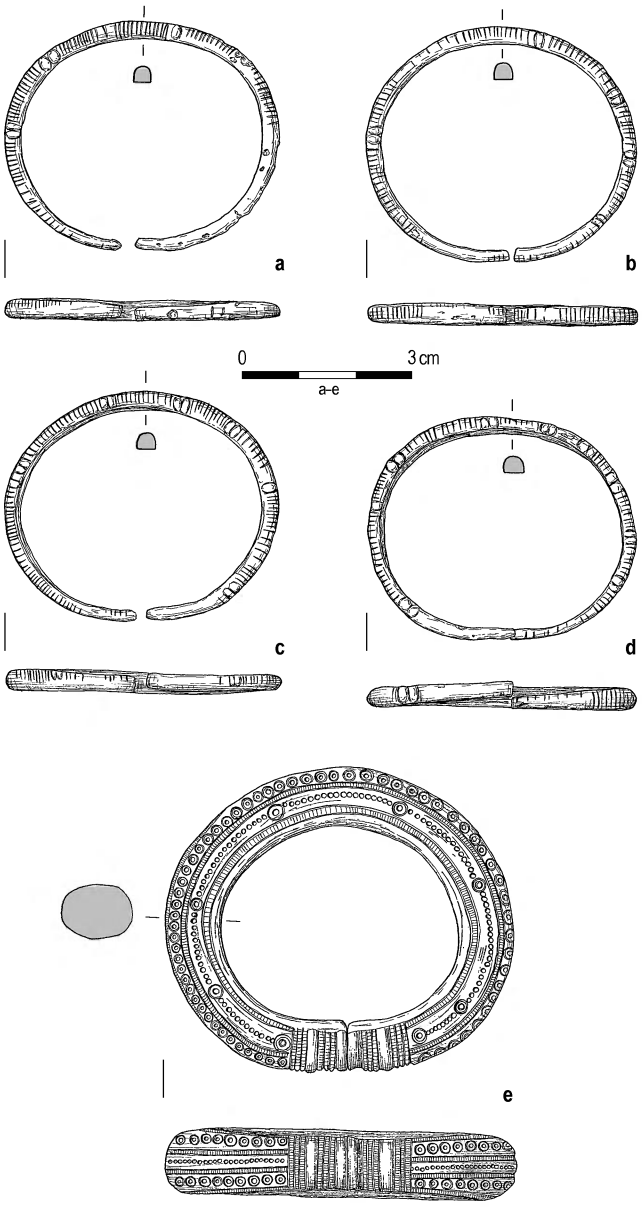

Ryc. 10. Pakalniszki/Pakalniškiai. Zabytki z grobu 2 z kurhanu 3 lub z grobu 2 z kurhanu 11. Brąz
Fig. 10. Pakalniszki/Pakalniškiai. Finds from grave 2, barrow 3, or from grave 2, barrow 11. Bronze

zachował się. **21)** LNM AR 39:120.121. 2 paciorki segmentowe, dwuczłonowe, z żółtego szkła (Ryc. 6i.k). Wym. 1,25×0,45 cm. Nie zachowały się. **22)** LNM AR 39:134. Paciorek cylindryczny o ściętych końcach, z różowawego szkła (Ryc. 6ae). Wym. 0,9× 0,45 cm. Nie zachował się. **23)** LNM AR 39:131. Paciorek beczułkowaty z nieprzezroczystego czerwonego szkła, zdobiony zielonymi oczkami otoczonymi żółtą wstęgą (Ryc. 6ac.ad). Wym. 1×1,3 cm. **24)** LNM AR 39:133. Paciorek beczułkowaty z nieprzezroczystego czerwonego szkła z czarnymi oczkami (Ryc. 6aa). Wym. 1,1× 1,1 cm. Nie zachował się. **25)** LNM AR 39:128.129.140. 2 całe i fragment 1 paciorka z nieprzezroczystego czerwonego szkła, zdobione żółtymi wstęgami (Ryc. 6l.m.af). Wym. ok. 1×1,2 cm. **26)** LNM AR 39:130.132. 2 zniszczone paciorki z nieprzezroczystego czerwonego szkła z wstęgami zielonymi i czarnymi w żółtej obwódce (Ryc. 6n.ab). Wym. 0,9×1,1 i 1,1×1,4 cm. **27)** LNM AR 39:116. 117. 2 paciorki szklane z tzw. złotą wkładką, beczułkowate z profilowanymi krawędziami (Ryc. 6p–r). Wym. 0,6×0,7 cm. **28)** LNM AR 39:119. Fragment paciorka z białego matowego szkła (Ryc. 6ai). Wym. 0,8×0,55 cm. Nie zachował się. **29)** LNM AR 39:136–138. 3 fragmenty paciorków szklanych: 2 ciemno- i 1 jasnoczerwony (Ryc. 6ah.aj.al). Nie zachowały się. **30)** LNM AR 39:139. Fragment paciorka z nieprzezroczystego czerwonego szkła (Ryc. 6z). Wym. 1×1,2 cm. **31)** LNM AR 39:124.141.143. 2 całe paciorki szklane, kuliste, i fragment trzeciego, barwy niebieskiej, zielonej i nieokreślonej ciemnej. Zaginione. Wym. 0,3×0,6, 0,9×0,9 i 0,9× 1,1 cm. **32)** LNM AR 39:107.108, PMA IV/599-9:1–10, PMA IV/599-10:2. 32 całe i 6 fragmentów najprawdopodobniej 3 kolejnych brązowych aplikacji z romboidalnej blaszki półkuliście wygiętej, z ostrymi końcami zagiętymi do wewnątrz. Na jednej z nich pod patyną widoczne delikatne nacinanie krawędzi (Ryc. 6a). Wym. 0,8–0,9×1–1,1 cm. **33)** *Rurki kręcone w kształcie sprężynek*, niemożliwe do zidentyfikowania (patrz: zabytki z kurhanu 3 lub 11, LNM AR 39:15–39, PMA IV/599-6:1–3 oraz LNM AR 39:40–60).

Kurhan 12

Rozrzucone kości.

Wyposażenie: **1)** LNM AR 39:113. Krzesiwo ogniwkowe owalne, z owalnym otworem, żelazne (Ryc. 8b). Dług. 8,3 cm, szer. 1,7–3,4 cm, grub. 0,25 cm. **2)** 2 gładkie kółka z brązu. Prawdopodo-

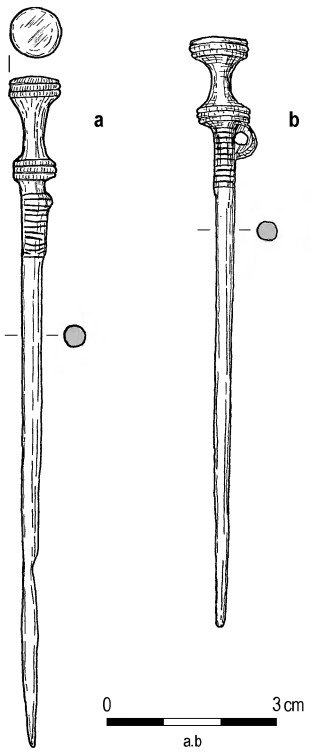

bnie jeden z nich to LNM AR 39:103 – kółko z brązowego drutu o okrągłym przekroju, z zewnątrz profilowane (Ryc. 8a). Średn. 2,8–2,9 cm, grub. 0,35–0,5 cm (por. A. Spicyn 1902, tabl. 5:13).

Kurhan 13
Rozrzucone kości.
Wyposażenie: **1)** Pierścionek z drutu. Zabytek niemożliwy do zidentyfikowania (patrz: zabytki luźne LNM AR 39:61–64.66–70.73, MEM 28648).

Kurhan 14
Brak danych o liczbie pochówków.
Wyposażenie: **1)** Przedmioty z brązu, niemożliwe do zidentyfikowania.

Kurhan 15
Rozrzucone kości.
Wyposażenie: **1)** LNM AR 39:6. Naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami, typu II (Ryc. 9). Na długości ok. ⅓ od nasady trąbkowatych zakończeń kabłąk zdobiony wybijanymi oczkami i dwoma

Ryc. 11. Pakalniszki/Pakalniškiai. Zabytki z grobu 2 z kurhanu 3 lub z grobu 2 z kurhanu 11. Brąz
Fig. 11. Pakalniszki/Pakalniškiai. Finds from grave 2, barrow 3, or from grave 2, barrow 11. Bronze

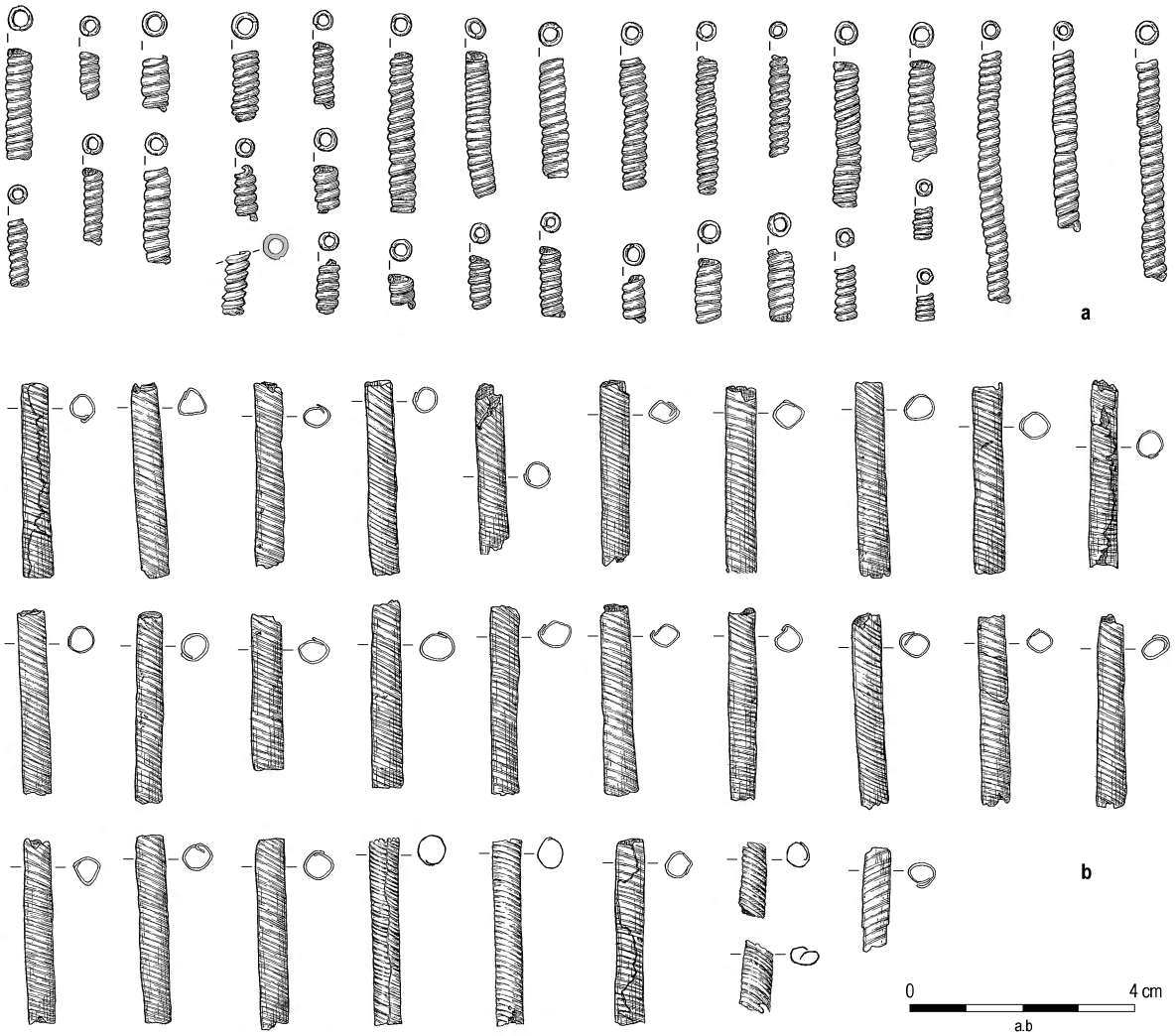

Ryc. 12. Pakalniszki/Pakalniškiai. Zabytki z grobu 2 z kurhanu 3 lub z grobu 2 z kurhanu 11. Brąz
Fig. 12. Pakalniszki/Pakalniškiai. Finds from grave 2, barrow 3, or from grave 2, barrow 11. Bronze

liniami rytymi wypełnionymi nacinaniem. Przy nasadzie zakończeń pierwotnie po 11 bardzo delikatnie zaznaczonych wałeczków, ułożonych naprzemiennie grupami: 3 nacinane i 1 gładki. Na zakończeniach rząd niewielkich kółeczek ujętych w dwie delikatne linie ryte. Ornamenty silnie starte. Wym. 12,2×14,9 cm, grub. kabłąka 0,5 cm, średn. zakończeń 1,5 cm.

Kurhan 16

Niewielka ilość rozrzuconych kości.

Wyposażenie: **1)** *Mała obręcz*, niemożliwa do zidentyfikowania.

Zabytki z kurhanu 3 lub 11

1) LNM AR 39:7. Bransoleta z brązu, masywna, oczkowata, o okrągłym przekroju (Ryc. 10e). Końce nieznacznie zwężone, zdobione rowkami i wałeczkami, z których część nacinana. Kabłąk bardzo bogato zdobiony liniami rytymi i nacinaniem oraz dwoma rzędami większych i trzema mniejszych wybijanych oczek. Średn. 8×9,2 cm, średn. kabłąka 1,5–1,8 cm, średn. zakończeń 1,3–1,4 cm. **2)** LNM AR 39:8–11. 4 bransolety z brązu, nieznacznie zwężające się ku zakończeniom, zdobione na całej powierzchni karbowaniem i kilkoma parami delikatnych zgrubień (Ryc. 10a–d). Średn. od 7×5,9 do 7,2×6,2 cm, średn. kabłąków 0,35–0,5 cm. **3)** LNM AR 39:15–39, PMA IV/599-6:1–3, PMA IV/599-10:1. 29 rurek bądź ich fragmentów wykonanych z cienkiej brązowej blaszki, zdobionej ukośnymi, spiralnymi bruzdami (Ryc. 12b). Przeciętna dług. ok. 5 cm, średn. 0,7–0,8 cm. **4)** LNM AR 39:40–60, PMA IV/599-12. 32 fragmenty spiralek ze ściśle skręconego drutu: 8 z drutu o przekroju trójkątnym, pozostałe półokrągłym (Ryc. 12a). Dług. 0,9–6,6 cm, średn. 0,5–0,7 cm. **5)** LNM AR 39:105. Brązowa szpila szpulowata z uszkiem pod główką (Ryc. 11b). Na brzegach główki i części trzpienia rowki, na uszku delikatnie ryta kratka. Dług. 10,4 cm, średn. główki 1,1 cm. **6)** LNM AR 39:106. Brązowa szpila szpulowata z uszkiem (urwanym) pod główką (Ryc. 11a). Na brzegach główki i części trzpienia rowki. Dług. 11,8 cm, średn. główki 0,95 cm. **7)** MEM 10830. Bransoleta oczkowata (zaginęła). Znana z zapisu w księdze inwentarzowej MEM.

Zabytki luźne

Części zabytków nie udało się powiązać z żadnym z kurhanów. Niektóre z nich być może nawet nie pochodzą Pakalniszek[18], jednak zostały zinwentaryzowane w zbiorach LNM razem z materiałami z tego cmentarzyska.

1) LNM AR 39:61–63. Pierścionki zwinięte ze srebrnego drutu o okrągłym przekroju, z zachodzącymi na siebie końcami (Ryc. 13c–e). Średn. 1,8–2,2 cm, średn. drutu 0,15–0,2 cm. **2)** LNM AR 39:64. Pierścionek zwinięty z brązowego drutu o okrągłym

[18] Zob. nr. 21–23.

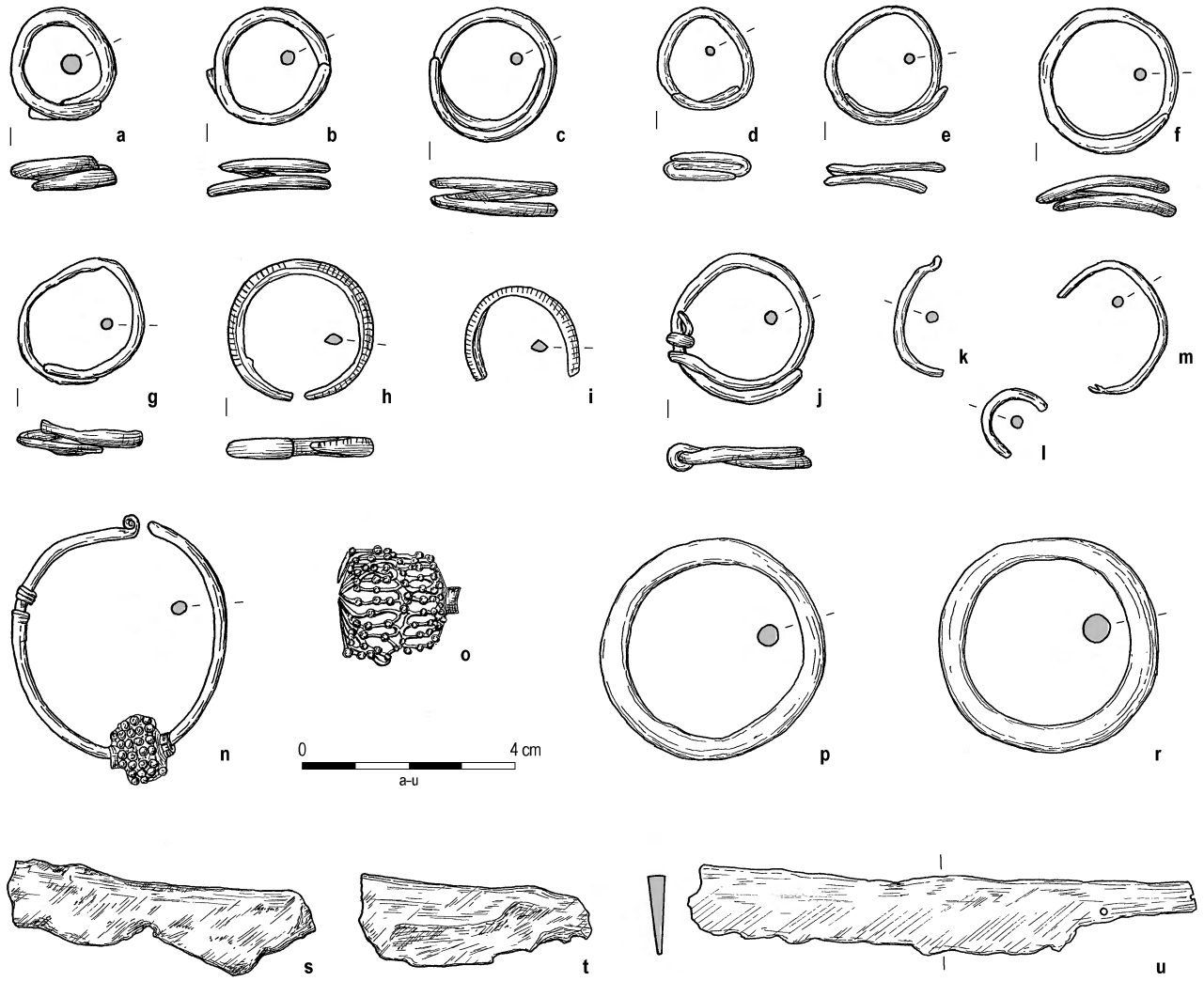

Ryc. 13. Pakalniszki/Pakalniškiai. Znaleziska luźne. Brąz (a–j.l.m.o), żelazo (s–u), srebro (c–e.k.n)

Fig. 13. Pakalniszki/Pakalniškiai. Stray finds. Bronze (a–j.l.m.o), iron (s–u), silver (c–e.k.n)

przekroju, z zachodzącymi na siebie końcami (Ryc. 13g). Średn. 2,2 cm, średn. drutu 0,15 cm. **3)** LNM AR 39:65. Fragment koliście wygiętego brązowego drutu (pierścionka?) (Ryc. 13m). Średn. 2,5 cm, średn. drutu 0,2 cm. **4)** LNM AR 39:66. Fragment pierścionka z brązowego drutu o trójkątnym przekroju, karbowany (Ryc. 13i). Średn. 1,9 cm, szer. drutu 0,2 cm. **5)** LNM AR 39:67.68. 2 pierścionki z brązowego drutu o okrągłym przekroju, z zachodzącymi na siebie końcami (Ryc. 13a.b). Średn. 1,85 i 2,4 cm, średn. drutu 0,25 i 0,2 cm. **6)** LNM AR 39:69. Pierścionek (kabłączek?) z brązowego drutu o okrągłym przekroju (Ryc. 13j). Jeden koniec owinięty wokół kabłąka. Średn. 2,4 cm, średn. drutu 0,2 cm. **7)** LNM AR 39:70. Pierścionek z brązowego drutu o okrągłym przekroju, z zachodzącymi na siebie końcami (Ryc. 13f). Średn. 2,4 cm, średn. drutu 0,2 cm. **8)** LNM AR 39:71. Fragment srebrnego drutu o okrągłym przekroju (Ryc. 13k). Dług. 4 cm, średn. drutu 0,15 cm. **9)** LNM AR 39:72. Fragment brązowego drutu o okrągłym przekroju (Ryc. 13l). Dług. 3 cm, średn. drutu 0,15 cm. **10)** LNM AR 39:73. Pierścionek z brązowego drutu o trójkątnym przekroju, karbowany (Ryc. 13h). Średn. 2,4 cm, średn. drutu 0,25 cm. **11)** LNM AR 39:97. Fragment brązowego łańcuszka z kółek z drutu o trójkątnym przekroju (Ryc. 14b). Dług. 24,6 cm, średn. ogniwek 0,9–1 cm. **12)** LNM AR 39:98. 2 fragmenty brązowego łańcuszka z kółek drutu o trójkątnym przekroju (Ryc. 14a). Dług. 13,8 i 11,2 cm, średn. ogniwek 0,6–0,7 cm. **13)** LNM AR 39:99. Fragment łańcuszka z 8 ogniwek z drutu o półokrągłym przekroju (Ryc. 14c). Dług. łańcuszka 3,2 cm, średn. ogniwek 0,7 cm. **14)** LNM AR 39:100.101. 2 kółka żelazne o okrągłym przekroju (Ryc. 13p–r). Średn. 4 i 4,2 cm, średn. drutu 0,4–0,5 cm. **15)** LNM AR 39:110. Nóż żelazny z drewnianą rękojeścią (Ryc. 14f). Ostrze asymetryczne (dług. 8,8 cm). Rękojeść częściowo zniszczona, z dwóch drewnianych okładzin obejmujących trzpień, przymocowanych czterema nitami (dług. 9 cm, grub. okładziny 0,4 cm). Pierwotna dług. noża 19 cm. **16)** LNM AR 39:111. Fragment żelaznego noża, zniszczony (Ryc. 13s). W opisie na karcie katalogowej informacja o obecności resztek drewna. Dług. 5,9 cm. Zabytek zaginął. **17)** LNM AR 39:112. Fragment żelaznego noża, zniszczony (Ryc. 13t). Dług. 4,4 cm. Zabytek zaginął. **18)** LNM AR 39:114. Fragment żelaznego noża o prostym tylcu (Ryc. 13u). Dług. 9,5 cm, szer. ostrza 1,5 cm. Zabytek zaginął. **19)** LNM AR 39:115. Fragment brązowego drutu o ściętych końcach (Ryc. 14e). Dług. 5,9 cm, grub. 0,3–0,4 cm. **20)** MEM 28648. Pierścionek z brązu zdobiony karbowaniem. Znany jedynie z zapisu w księdze inwentarzowej MEM. **21)** LNM AR 39:104. Klucz brązowy (Ryc. 14d). Uszko romboidalne, pod uszkiem trzonek zdobiony imitacją tordowania, lekko owalnie rozszerzony, na rozszerzeniu para wgłębień. Pióro kwadratowe z pięcioma otworami. Dług. 9 cm, wym. pióra 1,9×2,1 cm. **22)** LNM AR 39:160. Paciorek ażurowy z brązowego drutu, zdobiony granulacją (Ryc. 13o). Wym. 2,5×2,1 cm. Zabytek zaginął. **23)** LNM AR 39:161. Kabłączek skroniowy ze srebrnego drutu o okrągłym przekroju (Ryc. 13n). Jeden z końców zwinięty w niewielką ślimacznicę. Na kabłąku ślady owinięcia bardzo cienkim srebrnym drutem, poniżej nanizany ażurowy paciorek zdobiony granulacją. Wym. 4,1×3,7 cm, średn. drutu 0,2 cm, średn. paciorka 1,2 cm.

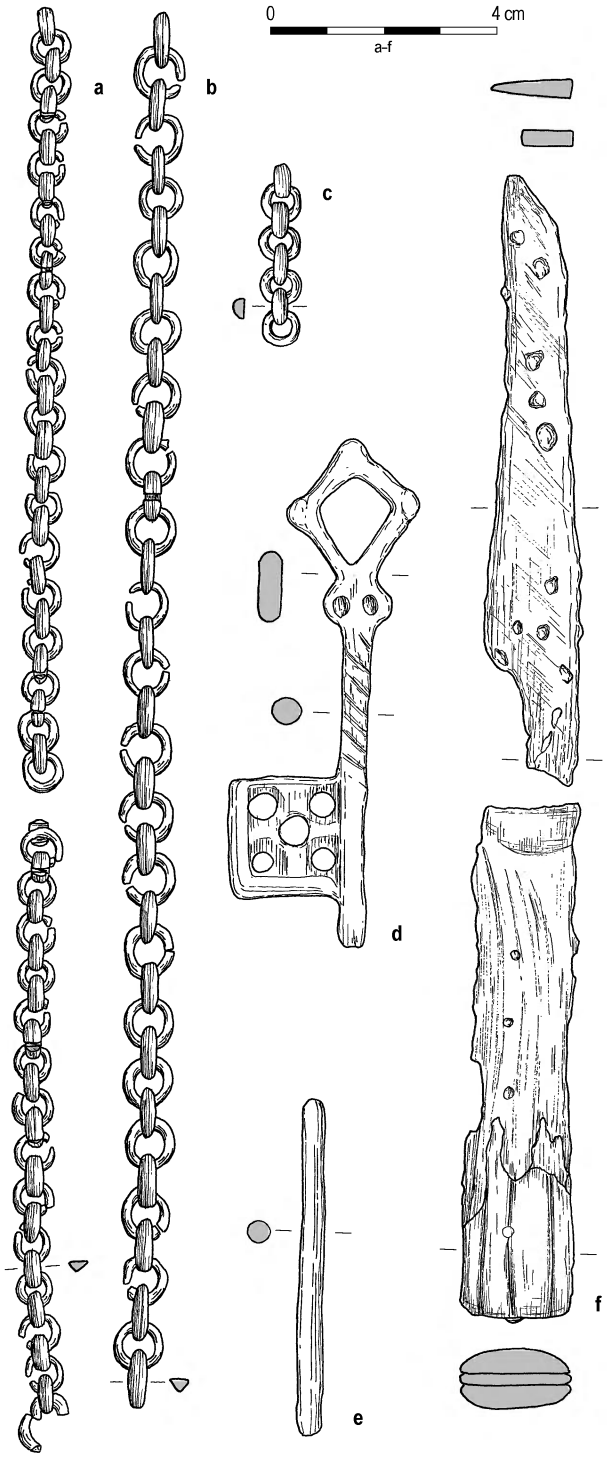

Ryc. 14. Pakalniszki/Pakalniškiai. Znaleziska luźne. Brąz (a–e), żelazo i drewno (f)

Fig. 14. Pakalniszki/Pakalniškiai. Stray finds. Bronze (a–e), iron & timber (f)

ANALIZA

Tarczki naskroniowe[19]

Z Pakalniszek pochodzą cztery tarczki naskroniowe (Ryc. 4c–e, 5a.b), należące do specyficznej odmiany występujących tylko na Litwie ozdób skroni; warto zaznaczyć, że jest to pierwsze znalezisko podobnych zabytków, o jakim zachowały się informacje. Dwie zostały znalezione z obu stron czaszki zmarłej pochowanej w kurhanie 3, dwie pozostałe pod czaszką szkieletu z kurhanu 11.

[19] Rozdział ten jest nieznacznie zmienioną wersją artykułu opublikowanego w „Archaeologia Lituana" (L. Sawicka 2006).

Ozdoby tego typu to odlewane w całości tarczki z brązu o bogato zdobionej stronie przedniej i gładkiej tylnej. Ich średnice wahają się przeciętnie pomiędzy 9 a 12 cm, a grubość nie przekracza 1–2 mm. Wszystkie takie tarczki (dotychczas znanych jest 30 sztuk z 13 stanowisk[20]) mają charakterystyczne wycięcia w kształcie dziurki od klucza. Centralną część tarczki stanowi płaszczyzna z ornamentem koncentrycznych kolistych linii, naśladującym wygląd zwiniętego ściśle drutu. Brzegi tarczek są zdobione dwojakiego rodzaju ażurami. W zdecydowanej większości wypadków jest to zygzakowata linia biegnąca wzdłuż zewnętrznej krawędzi, zaś ażur w postaci połączonych w pary ślimacznic, jaki znajduje się na zabytkach z Pakalniszek, znany jest jeszcze tylko z Pajuostis i z Sargėnai. Być może mamy tu do czynienia ze śladem ponadlokalnej stylistyki, gdyż podobnie ornamentowane zabytki znane są z Łotwy (tutulusy z Gaīliši, raj. Dobele, i z Aizezeri, raj. Rēzekne), na co zwracał uwagę już Harri Moora (1938b, s. 448–449). Jedynie egzemplarz z Nemenčinė (P. Kulikauskas 1958, ryc. 13:5) oraz negatyw tarczki na formie odlewniczej z grodziska Góra Ofiarna (*Aukuro Kalnas*) w Kernavė, raj. Vilnius (Kernavė, s. 106–107, ryc. 59; A. Luchtanas 2001, ryc. 1:1) odbiegają od standardu i na zewnętrznej krawędzi zdobione są guzkami.

Krawędzie zewnętrzne oraz środkowego wycięcia często zdobione są ornamentem imitującym sploty sznura, także podwójnym, tworzącym wzór podobny do warkocza, odlewanym wraz z całą tarczką. Środkowe wycięcia w kształcie dziurki od klucza zakończone są przy krawędzi zewnętrznej grubszym niż reszta zabytku wałeczkiem przeciętym z jednej strony, służącym do mocowania. Wszystkie pary tarczek pochodzące z pewnych zespołów grobowych przecięte są odpowiednio z lewego i z prawego boku[21]. Można zatem sądzić, że lokalizacja tego przecięcia przeznaczała tarczkę do noszenia albo na prawej, albo na lewej skroni. Na to zróżnicowanie zwracał już uwagę Mykolas Michelbertas (1997, s. 20), dodając, że mimo tego nie można określać tarczek jako „prawych" i „lewych", gdyż w grobie 2 z kurhanu III w Paragaudis obie tarczki skierowane były przecięciem w stronę potylicy, a w innych grobach w kierunku twarzy. Wydaje się jednak, że grób ten jest wyjątkiem, a tarczki były noszone przecięciem w stronę twarzy.

Ozdoby skroni, a wśród nich tarczki naskroniowe, popularne wśród ludności zamieszkującej w starożytności tereny dzisiejszej Litwy znajdowane są niemal wyłącznie w grobach kobiecych[22].

Trudno jednoznacznie określić genezę tarczek naskroniowych. Zdobienie centralnej płaszczyzny tak, aby przypominała ściśle zwinięty drut, nasuwało przypuszczenie, że wywodzą się one ze starszych ozdób zaopatrzonych w uszko, znanych m.in. z grobu 7 w kurhanie A w Kurmaičiai, raj. Kretinga (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 30; P. Kulikauskas 1968, s. 16; M. Michelbertas 1986, s. 85), kurhanu 3 w Egliškiai, raj. Kretinga (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1997, s. 20, ryc. 9) czy stanowisk łotewskich (J. Graudonis 2001, ryc. 131:4.8). Niewykluczone jednak, że kwestia ta jest bardziej złożona. Podobne stylistycznie zabytki z okresu przedrzymskiego znane są z ziem pruskich (R. Banytė-Rowell 2007, s. 68). Bardziej intrygujące są jednak zbliżone stylistycznie przedmioty z terenów nad środkową Wołgą, w dorzeczu Wiatki i Kamy, aż do podnóży Uralu[23]. Są to ozdobne zapinki, sprzączki i aplikacje ze stanowisk kultury pianoborskiej, datowanej na III wiek p.n.e. – II wiek n.e. (A. Smirnov 1949, ryc. 5, 7:3, 8:10; 1961, s. 97; E. Gorûnova 1961, s. 68; V. Gening 1970, tabl. VI:2; 1988; A. Dubnin 1974, s. 234). Podobną stylistyką charakteryzują się również zawieszki, zapinki i aplikacje odzieży z datowanego na późny okres wpływów rzymskich grodziska kultury diakowskiej w Ŝerbinskoe, obl. Moskva (A. Dubnin 1974, s. 232–234). Na szczególną uwagę zasługują zabytki ze skarbu z Uzlìssâ, raj. Dubrovicâ (N. Boroffka, B. Prishschepa 2002–2003, ryc. 4:1.2). Dwie zapinki z tego skarbu pod względem stylistycznym można uznać za element pośredni pomiędzy zapinkami znajdowanymi w regionie od środkowej Wołgi do Uralu a omawianymi tarczkami z terenów Litwy. Wyjaśniałoby to również pochodzenie tak charakterystycznego dla tarczek wycięcia w kształcie dziurki od klucza, które w nadwołżańskich zapinkach było konieczne do zamocowania igły. Zabytki z Uzlìssâ są jednak na Ukrainie znaleziskiem wyjątkowym i trudno dokładnie określić ich pochodzenie (N. Boroffka, B. Prishschepa 2002–2003, s. 178). Znaleziskom nadwołżańskim najle-

[20] 1 z Adakavas, raj. Tauragė (Die vorgeschichtliche Sammlung, tabl. 10:8), 2 z Bajoryszek, raj. Kupiškis (M. Makarenko 1910, s. 4; LAA 1978, s. 6), 2 z Dargužiai, raj. Pakruojis (A. Strazdas 1998, s. 208), 4 z Jonelaičiai, raj. Šiauliai (V. Urbanavičius 1974, s. 57–58; LAA 1978, s. 6), 1 z Nemenčinė, raj. Vilnius (P. Kulikauskas 1958, s. 25; LAA 1978, s. 6; R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 323), 1 z Paalksniai, raj. Kelmė (M. Michelbertas 1998, s. 145–146), 2 z Pajuostis, raj. Panevėžys (LAA 1978, s. 6), 4 z Pakalniszek, 8 z Paragaudis, raj. Šilalė (M. Michelbertas 1997, s. 81–82), 1 z Pašventupė, raj. Kelmė (LAA 1978, s. 6), 1 z Pušalotas, raj. Pasvalys (LAA 1978, s. 6), 2 z Sargėnai, raj. Kaunas (R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1966, s. 323; R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 35–36) i 1 z nieznanego stanowiska, najprawdopodobniej z Sambii (zbiory Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie). Wzmianka o obecności podobnej ozdoby w Veršvai, raj. Kaunas (P. Kulikauskas 1958, s. 25) nie znajduje potwierdzenia wśród zabytków z tego stanowiska.

[21] Pakalniszki, kurhan 3 i 11, Paragaudis, kurhan III grób 2, kurhan V grób 1 i kurhan XXIV grób 2, Jonelaičiai, groby 1 i 3, Sargėnai, grób 207. Odbiegają od tego modelu dwie tarczki z Bajoryszek, z przecięciami z lewej strony, w tym wypadku nie można mieć jednak pewności, że rzeczywiście pochodzą one z jednego grobu (zob. niżej).

[22] Do wyjątków należy późny wariant ozdoby skroni zwiniętej z drutu, odkryty na cmentarzysku w Pilviškiai, raj. Vilnius, w pozostałościach po szkatułce włożonej do grobu mężczyzny, oraz egzemplarz z kurhanu 2 w Moša, raj. Trakai (V. Vaitkevičius 2002, s. 82–83).

[23] Serdecznie dziękujemy dr Rasie Banytė-Rowell za zwrócenie uwagi na ten kierunek poszukiwań.

piej odpowiadają, podobnie jak one pozbawione ażurowego zdobienia, tarczki ze stanowisk kultury ceramiki sztrychowanej (egzemplarz z Nemenčinė i forma odlewnicza z Kernavė). Być może jest to ślad wędrówki i stopniowego przetwarzania jednego motywu przez ludność różnych kultur archeologicznych.

Niemal wszystkie omawiane tarczki pochodzą z nekropoli kultury kurhanów litewsko-łotewskich (E. Griciuvienė, A. Tautavičius 1994, s. 76). Część z nich została odkryta w XIX lub na początku XX wieku i informacje dotyczące okoliczności ich znalezienia są wyjątkowo skąpe. Tarczka z Adakavas (*Odachowo*; Die vorgeschichtliche Sammlung, tabl. 10:8; E. Paegle 1927, s. 53) pochodzi z któregoś z kurhanów przekopanych pod koniec XIX wieku, prawdopodobnie przez Dionizego Paszkiewicza (LAA 1977, s. 19; por. J. Łobojko 1823, s. 146; K. Niezabitowski 1823, s. 158; P. Kulikauskas, G. Zabiela 1999, s. 22–24). Także w kurhanach zostały znalezione tarczki z Bajoryszek (M. Makarenko 1910, s. 104), Pajuostis (M. Michelbertas 2004, s. 5) i Pakalniszek. Nic nie wiadomo o kontekście tarczki w Pašventupė[24] (LAA 1977, s. 85), brak też dokładniejszych informacji na temat tarczki z Pušalotas (LAA 1977, s. 93). Oba te stanowiska położone są na terenie kultury kurhanów litewsko-łotewskich. Z cmentarzysk tej kultury pochodzą tarczki odkryte podczas badań wykopaliskowych w Jonelaičiai (V. Urbanavičius 1974, s. 58), Paalksniai (M. Michelbertas 1998, s. 145) i Paragaudis (M. Michelbertas 1997) oraz przypadkowo znalezione dwie tarczki z Dargužiai (A. Strazdas 1998, s. 208). Przy tak wyraźnej koncentracji tarczek w dzisiejszej północnej Litwie i jednoznacznym związku z kulturą kurhanów litewsko-łotewskich musi budzić zastanowienie fakt, że podobnych zabytków nie zarejestrowano na terenie dzisiejszej Łotwy. Być może, co sugerowano już w literaturze, mamy tu do czynienia z jakąś lokalną grupą wyróżniającą się na dużym terytorium tej kultury (LAA 1977, s. 11).

Tylko nieliczne tarczki pochodzą spoza obszaru kultury kurhanów litewsko-łotewskich. Należą do nich dwie tarczki z grobu 207 na cmentarzysku płaskim środkowej Litwy w Sargėnai (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 35–36), które były najprawdopodobniej importem z Północy. W Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie znajduje się jedna tarczka ze zbiorów dawnego Prussia Museum[25]. Nie jest, niestety, znane miejsce jej znalezienia. Wiadomo jedynie, że była umocowana na jednej planszy z zabytkami o dość szerokiej chronologii, od początku okresu wczesnorzymskiego (bransoleta z kulistymi zakończeniami) po okres wędrówek ludów (zapinka z pełną pochewką zdobiona metopami). Opis odczytany na jednej z bransolet wskazuje na jej sambijskie pochodzenie. Na planszy znajdowało się łącznie sześć bransolet z profilowanymi końcami, charakterystycznych dla kultury Dollkeim-Kovrovo, co również sugeruje, że cały ten zbiór mógł zostać znaleziony na Sambii. Szkice tarczki zachowały się w kartotekach Marty Schmiedehelm[26] i Feliksa Jakobsona[27]. Podana jest tam ogólna lokalizacja zabytku w dawnym *Kr. Fischhausen* i wzmianka o przynależności tarczki do tajemniczej kolekcji określonej jako *Sammlung Michaelis*[28].

Bardzo ciekawe są dwa zabytki znalezione w kontekstach osadniczych kultury ceramiki sztrychowanej – tarczka z Nemenčinė (P. Kulikauskas 1958, s. 25) oraz forma odlewnicza z grodziska Góra Ofiarna w Kernavė (A. Luchtanas 1994, s. 51). Oba cechuje podobna stylistyka, odbiegająca od standardu panującego na terenach kultury kurhanów litewsko-łotewskich: w miejsce ornamentu ażurowego zdobione są na zewnętrznej krawędzi szeregiem guzków. Trudno w tym momencie rozstrzygnąć, czy tarczki pojawiły się najpierw w kulturze ceramiki sztrychowanej, skąd zapożyczony pomysł został rozwinięty przez ludność kultury kurhanów litewsko-łotewskich, czy też proces ten przebiegał w przeciwnym kierunku. W świetle wspomnianych wyżej znalezisk z Uzlìssâ bardziej prawdopodobna wydaje się pierwsza z tych interpretacji.

W literaturze omawiane tarczki najczęściej datowane są ogólnie na I–II wiek (E. Griciuvienė, A. Tautavičius 1994, s. 76–77; R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 323; LAA 1978, s. 6), w wypadku pojedynczych zabytków chronologię określono dokładniej na I lub na II wiek (R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 323). Nieliczne okazy umieszczane są w II–III wieku (P. Kulikauskas 1958, s. 25, V. Urbanavičius 1974 s. 58), można również natrafić na bardzo szerokie datowanie na I–IV wiek (P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 194). W chronologii względnej tarczki są umieszczane w fazie B_2 z możliwością przetrwania w fazie B_2/C_1 (M. Michelbertas 1986, s. 86), a w wypadku zabytku z Paalksniai pod koniec fazy B_1 i na początku B_2 (M. Michelbertas 1998, s. 146).

Tylko w wypadku kilku ozdób znane są zespoły grobowe, z jakich pochodzą, co znacznie utrudnia dokładniejsze datowanie tych tarczek. I tak, z opracowania

[24] Wraz z dwunastoma innymi zabytkami została ona zakupiona 11 marca 1914 roku od kolekcjonera Bordinskiego i trafiła do zbiorów Ermitażu. Serdecznie dziękujemy dr. Zlatej Aleksandrovnie Lvovie z Działu Archeologii Wschodniej Europy i Syberii Państwowego Muzeum w Ermitażu (Государственный Эрмитаж, Отдел Археологии Восточной Европы и Сибири) za możliwość skorzystania z tych informacji.

[25] Uprzejmie dziękujmy dr. Pawłowi Szymańskiemu za zwrócenie uwagi na ten zabytek, oraz prof. Wilfriedowi Menghinowi i dr Christinie Reich z Museum für Vor- und Frühgeschichte za możliwość zapoznania się z nim.

[26] Na temat kartoteki Marty Schmiedehelm por: A. Juga, P. Szymański 2003.

[27] Na temat kartoteki Feliksa Jakobsona por. A. Bitner-Wróblewska 1999.

[28] Serdecznie dziękujemy profesorowi Wojciechowi Nowakowskiemu za udostępnienie tych informacji.

rozkopywań Massalitinova (M. Makarenko 1910, s. 104) wynika, że ozdoby z Bajoryszek znaleziono w grobie, w którym wystąpiły ponadto: zapinka dużych rozmiarów (18 cm), naszyjniki z odgiętymi na zewnątrz, znacznie grubszymi końcami, dwie szpile z główkami w kształcie krzyża, jedenaście bransoletek, siekierka tulejkowa, dwa groty włóczni, a także ozdobny tutulus. Zestawienie to wzbudza nieufność – wydaje się, że w jednym grobie złożono tu zarówno męskie, jak i kobiece wyposażenie, podejrzenia budzi również stosunkowo duża liczba jedenastu bransolet, ponadto, o ile większość zabytków można byłoby powiązać z wczesnym okresem wpływów rzymskich, a nawet dokładniej z jego starszą fazą (dużych rozmiarów zapinka oraz naszyjnik z odgiętymi końcami), o tyle szpila z główką w kształcie krzyża wskazywałaby na znacznie późniejszą chronologię. Prawdopodobnie zatem mamy tu do czynienia z wyposażeniami więcej niż jednego grobu. Również metody i tempo pracy pułkownika Massalitinova przesądzają o tym, że wydzielanych przez niego zespołów nie można uważać za wiarygodne (W. Nowakowski 2006, s. 195).

Kurhany w pobliżu Adakavas były badane na początku XIX wieku i jakkolwiek pochodzi stamtąd cała seria zabytków z okresu rzymskiego, w tym tarczka naskroniowa (Die vorgeschichtliche Sammlung, tabl. 10:3–8, ryc. 11; J. Aspelin 1884, ryc. 1886–1890), nie ma możliwości rozdzielenia ich na konkretne zespoły grobowe. Nie ma również absolutnej pewności co do kontekstu tarczek w Pajuostis. Para tych ozdób została znaleziona w czasie prac prowadzonych przez towarzystwo krajoznawcze z Poniewieża w 1925 roku. Jedyną dokumentacją jest list kierującego badaniami K. Šulgi do Piotra Tarasenki z 7 sierpnia 1925 roku (M. Michelbertas 2004, s. 5). Wynika z niego, że przebadano jeden ze skrajnych kurhanów, w którym znaleziono ludzki szkielet. Na szyi zmarłego znajdować się miał naszyjnik oraz kolia z brązowych zawieszek i różnokolorowych paciorków, na rękach brązowe bransolety, zaś przy kościach resztki jakiegoś zardzewiałego przedmiotu. Zabytki z tych prac do II wojny światowej znajdowały się w muzeum w Poniewieżu, zaś do ówczesnego VDKM trafiło kilkanaście przedmiotów, wśród nich dwie tarczki naskroniowe, naszyjnik z grzybkowatymi końcami, kolia z brązowych rurek, zawieszek i szklanych paciorków, dwie zapinki silnie profilowane, szpila szpulowata, bransolety o okrągłym przekroju I i II grupy według Michelbertasa (1986, s. 135–137), paciorki szklane oraz siekierka tulejkowata. Obecnie te znaleziska są interpretowane jako wyposażenie dwóch grobów: męskiego z siekierką oraz kobiecego z tarczkami (M. Michelbertas 2004, s. 5). Na podstawie tych bardzo skąpych informacji trudno twierdzić cokolwiek pewnego na temat składu zespołu, w jakim zostały znalezione tarczki. Można jedynie stwierdzić, że wyliczone ozdoby mogły wystąpić w jednym grobie, który należałoby datować na fazę B_2. Umieszczanie ich w I wieku (R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 323) nie wydaje się uzasadnione.

Z kolei zabytki znalezione podczas prac wykopaliskowych w Jonelaičiai są w zniszczonym grobie 1 jedynym zachowanym elementem wyposażenia, zaś w grobie 3 odkryto wraz z nimi rozdrobnione fragmenty cienkiej bransolety z taśmy brązowej (V. Urbanavičius 1974, s. 57–58; L. Sawicka 2006, tabl. III). Wiązana z tymi znaleziskami zapinka oczkowata (por. LAA 1978, s. 6) jest w rzeczywistości znaleziskiem luźnym (V. Urbanavičius 1974, s. 58).

Wyjątkowa, również z powodu swoich niewielkich rozmiarów (średn. 5 cm), tarczka z Nemenčinė, znaleziona w palenisku razem z ceramiką, glinianymi ciężarkami typu diakowskiego oraz żarnami sama posłużyła jako najlepszy datownik w zespole – P. Kulikauskas (1958, s. 25) datuje ją zresztą dość późno, bo na II–III wiek. Blisko związana jest z nią forma odlewnicza z grodziska Góra Ofiarna w Kernavė. Oprócz specyficznego zdobienia guzkami oba egzemplarze łączy jeszcze dodatkowy, dość rzadki element w postaci imitacji pojedynczego nacinanego drutu oddzielającego centralną część tarczki od linii guzków (Kernavė..., s. 106–107, ryc. 59; A. Luchtanas 2001, s. 22–24). Omawianą formę znaleziono w datowanej na I wiek p.n.e. – I wiek n.e. warstwie kulturowej wyznaczającej najwcześniejszą fazę grodziska (A. Luchtanas 1994, s. 51–52).

W grobie 207 z Sargėnai[29] dwie tarczki wystąpiły wraz z masywną bransoletą oczkowatą, szydłem, dwoma trójkątnymi zawieszkami oraz kolią paciorków szklanych, brązowych i z emalii. Zespół ten został wydatowany na koniec II – początki III wieku (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 36).

Tarczkę ze zniszczonego kurhanu V w Paalksniai odkryto razem z resztkami ażurowej, pierwotnie liściowatej główki szpili, z niezachowanym żelaznym trzonem. Sama tarczka jest nietypowa, ponieważ do jej ażurowej partii przytwierdzone są ogniwka z brązowego drutu, służące być może do mocowania kolejnych ozdób. Kurhan został wydatowany na koniec fazy B_1 i początki fazy B_2 (M. Michelbertas 1998, s. 145–146).

Do datowania tarczek naskroniowych przydatne są również dwa zespoły z cmentarzyska w Paragaudis. W grobie 2 w kurhanie III dwie tarczki wystąpiły z cienką bransoletą o okrągłym przekroju, I grupy wg Michelbertasa, podobną do znalezionych w Pakalniszkach

[29] Wspominany w literaturze grób 153 z Sargėnai (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 35–36) jest w rzeczywistości tożsamy z grobem 207 (R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, 323). Numer 153 jest oznaczeniem z dokumentacji polowej, zmienionym później na 207. Prawdopodobnie tym należy tłumaczyć wzmianki o czterech tarczkach z Sargėnai (LAA 1978, s. 6), podczas gdy w rzeczywistości znaleziono tam tylko dwie.

(M. Michelbertas 1997, s. 45–46). W grobie 1 z kurhanu V dwie tarczki zostały znalezione wraz z zapinką oczkowatą typu Almgren 53 oraz źle zachowanymi resztkami kolii, być może z cylindrycznych zawieszek brązowych (M. Michelbertas 1997, s. 46).

Z grupy zabytków współwystępujących z tarczkami najlepszymi datownikami są zapinki. Zarówno fibulę oczkowatą, jak i zapinki z trójkątną nóżką pierwszej grupy należy wiązać z fazą B_2. Zapinka Almgren 53 jest w środkowoeuropejskim *Barbaricum* charakterystyczna dla stadium B_{1c} (K. Godłowski 1985, s. 41–42), wydaje się jednak, że w kulturach bogaczewskiej i Dollkeim-Kovrovo typ ten pojawia się dopiero w stadium B_{2a} (W. Nowakowski 1995, s. 27). Fibule zbliżone do typu Almgren 100, bliżej omówione w dalszej części tego artykułu, są wyznacznikami podfazy B_{2b}. Naszyjniki z trąbkowatymi końcami, ozdoby skroni ze zwiniętego drutu, szpile szpulowate, bransolety o okrągłym przekroju I i III grupy występują zarówno z zabytkami z fazy B_2, jak i z późniejszymi. Najszerszą chronologię mają bransolety o półokrągłym przekroju, które współwystępują również z naszyjnikami późnorzymskimi (M. Michelbertas 1986, tab. 2). Niemal wszystkie wymienione typy zabytków współwystępują jednak również z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej. Do wyjątków należą zapinki z trójkątną nóżką I grupy (zbliżone do typu Almgren 100) oraz szpile szpulowate (por. M. Michelbertas 1986, tab. 2). Wszystko to pozwala chyba zamknąć chronologię tarczek naskroniowych w fazie B_2.

Naszyjniki

Z Pakalniszek pochodzą dwa naszyjniki z trąbkowatymi zakończeniami. Jeden znaleziony został w kurhanie 3 (Ryc. 4r.s), drugi w kurhanie 15, gdzie był jedynym elementem wyposażenia (Ryc. 9).

Naszyjniki takie występują na rozległym obszarze wschodnich pobrzeży Bałtyku, od Mazur po Finlandię (H. Moora 1938a, mapa 4). Są to masywne ozdoby o litych kabłąkach i trąbkowato rozszerzonych końcach, choć znane są także egzemplarze o litym kabłąku i dołączonych zakończeniach pustych w środku i rzadsze okazy o pustych w środku nie tylko końcach, ale także kabłąku. Zdecydowana większość wykonana jest z brązu, a do wyjątków należą zabytki żelazne. Występują na ogół w grobach kobiecych, chociaż czasami znajdowane są również w pochówkach męskich (E. Griciuvienė, A. Tautavičius 1994, s. 78).

Najwięcej tego typu zabytków pochodzi z Łotwy i Litwy. Na Litwie znane są ze stanowisk kultury kurhanów litewsko-łotewskich, grupy zachodniolitewskiej, znad dolnego Niemna oraz z Litwy centralnej. Spotykane są również na Sambii (W. Nowakowski 1996, tabl. 5:7–9, 9:1.2, 9:9.10) i na terenie kultury bogaczewskiej (W. Nowakowski 1982, s. 43; 1998, s. 60–61). Podobne, lecz wykonane ze złota okazy zostały znalezione na Gotlandii, w Danii, a także w okolicach Kijowa oraz Olbii (E. Nylén 1970, s. 75–78; 1972, s. 189–192, ryc. 2a, 2b, 14–17, 21, 23; 2005, s. 29–52).

Wśród omawianych ozdób można wydzielić kilka podtypów (zob. np. H. Moora 1938a, s. 264–265). W literaturze przyjęła się klasyfikacja zaproponowana ostatnio przez Mykolasa Michelbertasa (1986, s. 88). Typ pierwszy to zabytki o nieornamentowanym kabłąku o okrągłym przekroju i niewielkich trąbkowatych rozszerzeniach na końcach. Oba zabytki z Pakalniszek można zakwalifikować do drugiego typu Michelbertasa, który odpowiada pierwszej odmianie według Moory, obejmującego masywne, odlewane w całości naszyjniki stosunkowo dużych rozmiarów, często zdobione ornamentem puncowanych oczek. Trzecim typem wyróżnionym przez Michelbertasa są okazy, nierzadko znacznych rozmiarów, o zakończeniach dołączanych, pustych w środku.

Harri Moora (1938a, s. 269–270) uważał, że naszyjniki z trąbkowatymi zakończeniami pochodzące z południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku datować należy na II wiek, dopuszczając możliwość przeżywania się ich również w III wieku[30]. W nowszej literaturze badacze łotewscy datują podobne zabytki ogólnie na II–IV wiek i przypisują plemionom zemgalskim (I. Loze, J. Graudonis 1970, ryc. 17). Chronologia naszyjników litewskich zamyka się, zdaniem Michelbertasa, w fazach B_2 i B_2/C_1, choć nie wyklucza on możliwości przeżywania się podobnych form po IV wiek, powołując się na grób 197 z Veršvai (M. Michelbertas 1986, s. 88; 2001, s. 30), który jednak w świetle najnowszych ustaleń nie może być datowany później niż na połowę III wieku, a znaleziony w nim importowany rzymski dzban oraz naszyjnik z trąbkowatymi zakończeniami uważane są za elementy wyraźnie starsze od reszty zespołu (R. Banytė-Rowell 2007, s. 63–65). Egzemplarze sambijskie datowane są na pierwszą fazę kultury Dollkeim-Kovrovo, odpowiadającą fazie B_2 (W. Nowakowski 1996, s. 48, 50). Zabytki znajdowane w Estonii należą do I grupy; są to ozdoby o cienkim z reguły kabłąku i niewielkich trąbkowatych rozszerzeniach, na ogół niezdobione. Na Litwie grupa I uważana jest za najstarszą, właściwą dla fazy B_2 (M. Michelbertas 1986, s. 88), jednak w Estonii podobne zabytki datowane są zdecydowanie później, dopiero na III stulecie[31] (S. Laul 2001, s. 253).

[30] Jego analiza oparta była na materiałach z Pakalniszek. Co prawda mylnie przyjął on za Spicynem, że podobny naszyjnik został znaleziony w kurhanie 11 i ten zespół stał się podstawą wnioskowania o chronologii omawianej kategorii zabytków, jednak wobec wyraźnej równoczasowości zespołów z kurhanu 3 i 11 można przyjąć wyniki dociekań Moory za aktualne.

[31] Należy tu jednak mieć na uwadze trudności, jakie towarzyszą budowaniu dokładnej chronologii na podstawie materiałów z cmentarzysk typu *tarand*.

Interesujący jest zespół z grobu 1 w kurhanie XXXI z Paragaudis. Znaleziono tam bransoletę, wyglądającą identycznie jak omawiany typ naszyjników, wraz z siekierką tulejkowatą, grotem włóczni, zapinką oczkowatą serii głównej typu Almgren 52-53 oraz resztkami żelaznej szpili (M. Michelbertas 1997, s. 59–60, ryc. 42). Zespół ten, który można datować na wczesny odcinek fazy B_2, wskazywałby, że na Litwie podobne ozdoby pojawiły się w tym samym czasie, co w uważanym za matecznik tego typu naszyjników kręgu sambijsko-natangijskim (H. Moora 1938a, s. 267).

Bransolety

W Pakalniszkach znaleziono cztery bransolety oczkowate, po dwie w kurhanach 3 i 11, gdzie zmarłe miały po jednej bransolecie na każdej ręce. Jedyna zachowana bransoleta znajduje się w zbiorach LNM (Ryc. 10e) – można przypuszczać, że jest to okaz zilustrowany w publikacji A. Spicyna (1902, s. 96, ryc. 16), łączony przezeń z kurhanem 3.

Masywne bransolety, tak zwane oczkowate, stanowią trzecią grupę bransolet o okrągłym przekroju w klasyfikacji Michelbertasa. Podobne zabytki występują powszechnie na Litwie, w największej liczbie na północ od równoleżnikowego biegu Niemna. Częste są również na Łotwie, a niekiedy znajdowane są też w Estonii i Finlandii (H. Moora 1938a, s. 381–382; M. Michelbertas 1986, s. 137).

Pierwszą analizę tej kategorii zabytków przeprowadził H. Moora (1938a, s. 381–385). Jedynym znanym wówczas wypadkiem wystąpienia bransolet oczkowatych w zespole były właśnie znaleziska z Pakalniszek, które datował na II wiek lub okolice roku 200. Pozostałe egzemplarze były znaleziskami luźnymi z cmentarzysk datowanych ogólnie na II i III wiek. Moora nie określił czasu wyjścia tych ozdób z użycia, stwierdzał jedynie, że nie występują już w IV wieku, zatem muszą zanikać do około roku 300 (H. Moora 1938a, s. 384–385). M. Michelbertas (1986, s. 137) początki występowania bransolet oczkowatych umieszcza pod koniec fazy B_1 i na początku fazy B_2, koniec zaś określa na fazę B_2/C_1[32].

W zespołach bransolety oczkowate spotykane są najczęściej z naszyjnikami trąbkowatymi II grupy, zapinkami oczkowatymi serii pruskiej, ozdobami skroni ze zwiniętego drutu i szpilami szpulowatymi I grupy, rzadziej z tarczkami naskroniowymi, zapinkami zbliżonymi do typu Almgren 100, szpilami szpulowatymi II grupy i bransoletami o półokrągłym przekroju, zaś w pojedynczych wypadkach także z bransoletami o okrągłym przekroju I i II grupy, naszyjnikami ze zwiniętego drutu z pętelkowymi zakończeniami, naszyjnikami z grzybkowatymi zakończeniami, zapinkami typu Almgren 238, zapinkami silnie profilowanymi i bransoletami o prostokątnym przekroju (M. Michelbertas 1986, tab. 2).

W Pakalniszkach Maria Butrymówna znalazła łącznie sześć cienkich bransolet o półokrągłym przekroju. Mimo półokrągłego przekroju należy przyporządkować je do pierwszej grupy bransolet o okrągłym przekroju wg Michelbertasa, gdyż są im najbliższe typologicznie[33]. Cztery takie bransolety znajdowały się na lewej ręce szkieletu z kurhanu 3, a dwie na prawej ręce szkieletu z kurhanu 11.

Cztery z nich znajdują się obecnie w zbiorach LNM (Ryc. 10a–d). Są to zabytki odlane z brązu, nieznacznie zwężające się ku zakończeniom, zdobione na całej powierzchni karbowaniem i kilkoma parami delikatnych zgrubień. Zasięg występowania tego typu bransolet jest podobny jak w wypadku bransolet oczkowatych, choć generalnie grupują się raczej w północnych obszarach południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku, w północnej Łotwie, Estonii i Finlandii (H. Moora 1938a, s. 381; M. Michelbertas 1986, s. 136).

Ich chronologia odpowiada, zdaniem H. Moory (1938a, s. 384–385), chronologii bransolet oczkowatych, natomiast w opinii M. Michelbertasa występowały one od końca fazy B_1 (np. grób 2 z kurhanu XXXVIII z Paragaudis – M. Michelbertas 1997, s. 66), przez całą fazę B_2 aż po fazę B_2/C_1 (np. grób 1 z kurhanu VIII w Paragaudis – M. Michelbertas 1997, s. 48). Najczęściej spotykane są z zapinkami oczkowatymi serii pruskiej, szpilami ze szpulowatą główką I grupy oraz zwijanymi z drutu ozdobami skroni. W pojedynczych wypadkach znajdowano je również w towarzystwie zapinek oczkowatych serii głównej, zapinek silnie profilowanych, zapinek zbliżonych do typu Almgren 100, bransolet oczkowatych, tarczek naskroniowych, naszyjników z trąbkowatymi końcami drugiej i trzeciej grupy, naszyjników z grzybkowatymi i stożkowatymi końcami, szpil z beczułkowatą główką pierwszej grupy oraz bransolet o półokrągłym przekroju (M. Michelbertas 1986, tab. 2).

Szpile

W obu bogatych pochówkach z kurhanu 3 i 11 na piersiach zmarłych znaleziono pary brązowych szpil ze szpulowatymi główkami z kompletami różnych zawieszek. Dwie szpile (Ryc. 11) i zestaw przywieszek z trójkątnymi zakończeniami (Ryc. 7) znajdują się obecnie w zbiorach LNM.

Szpile ze szpulowatą główką, grupy H (B. Beckmann 1969, s. 110, ryc. 1H), należą do stosunkowo częstych znalezisk w grobach kobiecych na terenach wschodnich pobrzeży Bałtyku. Są to zabytki z charakterystycznie

[32] Opis grobu 13 ze Stragnai (A. Varnas 1986, s. 82) mógłby sugerować zdecydowanie szerszą chronologię tych bransolet, jednak wydaje się, że zabytku przedstawionego na ilustracji (R. Banytė-Rowell 2007, ryc. 26) nie można zaklasyfikować jako bransolety oczkowatej.

[33] Podobnie została zaklasyfikowana bransoleta z grobu 1 w kurhanie XX z Paragaudis (M. Michelbertas 1997, ryc. 44:2), półokrągła w przekroju podobnie jak zabytek z Pakalniszek.

ukształtowaną główką, zaopatrzone w niewielkie uszko. W znacznej większości zostały wykonane z brązu, ale znane są również egzemplarze żelazne bądź mające brązową główkę i żelazną igłę; te ostatnie są uważane za najstarsze (M. Michelbertas 1978b, s. 122). Zazwyczaj noszono je na piersiach, ale niekiedy zdobiły również nakrycie głowy (E. Griciuvienė, A. Tautavičius 1994, s. 82).

Najwcześniej szpile takie pojawiły się nad dolnym Niemnem, gdzie znajdowane są razem z zapinkami silnie profilowanymi i oczkowatymi serii pruskiej, zaś najwięcej okazów pochodzi z terenów Litwy i Łotwy, gdzie datowane są na II–III wiek (W. Nowakowski 1982, s. 22). H. Moora zaliczał szpile szpulowate do najbardziej typowych zabytków kultury kurhanów litewsko-łotewskich. Zabytki z Pakalniszek włączył do wydzielonego przez siebie drugiego horyzontu tych szpil, który odpowiada drugiej grupie szpil szpulowatych Michelbertasa (H. Moora 1938a, s. 182; M. Michelbertas 1986, s. 126). Szpile typu H występują przede wszystkim w zachodniej Litwie i zachodniej Łotwie, a także, choć w mniejszej liczbie, w dolinie Lelupy. Kilkanaście szpil znanych jest z Pojezierza Mazurskiego i Suwalszczyzny (W. Nowakowski 1982, s. 19), a pojedyncze okazy pochodzą też z Estonii (H. Moora 1938a, s. 183).

H. Moora (1938a, s. 183) datował drugi horyzont szpil szpulowatych na II i III wiek, przy czym najczęściej występować one miały w 1. połowie III wieku, natomiast w nowszych opracowaniach łotewskich można spotkać się z bardziej ogólnym datowaniem na II–IV wiek (I. Loze, J. Graudonis 1970, ryc. 16). M. Michelbertas (1986, s. 127) drugą grupę szpil szpulowatych umieszcza w fazach B_2 i B_2/C_1.

Szpile szpulowate drugiej grupy współwystępowały najczęściej z tarczkami naskroniowymi i zapinkami z trójkątną nóżką pierwszej grupy, nieco rzadziej z naszyjnikami trąbkowatymi drugiej grupy, bransoletami oczkowatymi i bransoletami o półokrągłym przekroju, zaś w pojedynczych wypadkach z bransoletami o prostokątnym przekroju i naszyjnikami z grzybkowatymi końcami (M. Michelbertas 1986, tab. 2).

W grobie 3 z kurhanu XIII w Pajuostis szpilę ze szpulowatą główką, zaopatrzoną w trzy łańcuszki z ażurowymi lunulkami na końcach, znaleziono razem z dwoma bransoletami o półokrągłym przekroju, dwiema koliami, z których jedna składała się z brązowych paciorków spiralnych i szklanych ze złotą wkładką, druga zaś z małych paciorków z emalii, brązowym zwijanym pierścionkiem oraz diademem z brązowych spiralek z drutu o trójkątnym przekroju. Zespół ten pierwotnie został wydatowany na II–III wiek (M. Michelbertas 1974, s. 36–37), a w najnowszym opracowaniu chronologię tę przesunięto na okres od końca fazy C_{1a} do fazy C_2 (M. Michelbertas 2004, s. 113–115), co sugerowałoby możliwość długiego przeżywania się tej odmiany.

Trójkątne przywieszki podobne do znalezionych w kurhanie 11 (Ryc. 7) H. Moora datuje na późny okres rzymski. Najstarsze z nich, z 1. połowy III wieku, pochodzą z Gailiši, nie są one jednak dobrą analogią do znalezisk z Pakalniszek, ponieważ są ażurowe i nie mają łącznika. Zabytki ażurowe uważa on za starsze od litych, zaś obecność łącznika uznaje za cechę młodszych zabytków (H. Moora 1938a, s. 243–247). Przywieszki najbardziej zbliżone do egzemplarzy z Pakalniszek współwystępują ze szpilami o kolistych główkach, naszyjnikami o stożkowatych końcach czy rozwiniętymi formami szpil szpulowatych, co pozwoliło Moorze datować je na IV wiek. Zastanawiające jest jednak, że nie wymienia on nigdzie doskonale mu znanego zestawu akselbantów z Pakalniszek, którego datowanie odbiega od nakreślonych przezeń ram chronologicznych.

Najlepszą analogią dla zestawu szpili i kompletu przywieszek z Pakalniszek jest szpila szpulowata z Juostininkai, raj. Anykščiai; kontekst tego zabytku, datowanego na II–III wiek, jest, niestety, nieznany (E. Griciuvienė 1994, s. 123; V. Steponaitis 2000, s. 70, ryc. na s. 71). Komplet przywieszek znaleziony w kurhanie 3 ma nietypową formę i nie udało się znaleźć do niego dokładnych analogii.

W zbiorach LNM znajdują się także cztery fragmenty trzech łańcuszków. Ogniwka dwóch z nich wykonane są z drutu o trójkątnym przekroju, a trzeciego z drutu o półokrągłym przekroju. Łączyć je należy najprawdopodobniej z zapinkami i szpilami, do których takie łańcuszki były często przytwierdzane (por. R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, ryc. 77, 180, 207, 304). Nie sposób określić, z którego kurhanu pochodzą omawiane fragmenty, wiadomo jedynie, że łańcuszki znaleziono w kurhanach 3, 4 i 11.

Zapinki zbliżone do typu Almgren 100

Z badań Marii Butrymówny w Pakalniszkach pochodzą dwie zapinki zbliżone do typu Almgren 100. Jedna została znaleziona w kurhanie 3 (Ryc. 4p), druga w kurhanie 11 (Ryc. 5f); ta ostatnia znajdować się miała na piersiach zmarłej, w pobliżu zapinki z emalią, szpil z przywieszkami oraz aplikacji z brązowej blaszki.

Zapinki z trójkątną nóżką, w tym zbliżone do typu Almgren 100, stanowią na południowo-wschodnich pobrzeżach Bałtyku liczną i zróżnicowaną grupę. Znane są przede wszystkim z terenów Litwy, Łotwy, Estonii oraz północno-wschodniej Polski (por. H. Moora 1938a, s. 70–80; P. Szymański 2005, s. 19).

Zapinki z Pakalniszek należą do specyficznej odmiany, jednej z najbardziej pokrewnych typowi Almgren 100, co prawda bez grzebyka na główce, ale z masywnym lub taśmowatym kabłąkiem lekko rozszerzającym się pod samą główką, tworzącym rodzaj skrzydełek, stanowiących ich dystynktywną cechę. Reprezentują ją też dwie zapinki z nieznanej miejscowości

z okolic Kowna z badań Massalitinova, zapinka z Adakavas, z Kiejdan[34], zapinka z grobu 51 z Dauglaukis, raj. Tauragė, oraz zapinka ze Skrzypów, pow. węgorzewski (*Steinhof, Kr. Angerburg*) na Mazurach (H. Moora 1938a, s. 77, ryc. 17; E. Jovaiša 1990, s. 80, ryc. 10:2; P. Szymański 2005, s. 20, 22–24, ryc. 1:3). Wszystkie te fibule można zaliczyć do pierwszej grupy zapinek z trójkątną nóżką według M. Michelbertasa (1986, s. 114).

H. Moora (1938a, s. 72–74, 77) zwraca uwagę na podobieństwo zapinek z trójkątną nóżką do zdobionych emalią importowanych fibul z trójkątną nóżką znalezionych w Pamūšė, raj. Pasvalys, i w Pakalniszkach. Umieszcza on omawiany typ zapinek w horyzoncie fibul oczkowatych i datuje na II wiek lub okolice 200 roku. Zdaniem M. Michelbertasa (1986, s. 115) ich chronologię można określić na końcowy odcinek fazy B_2 oraz fazę B_2/C_1. Zapinki typu Almgren 100 są wyznacznikami podfazy B_{2b} (por. K. Godłowski 1977, s. 16; K. Godłowski, L. Szadkowska 1972, s. 97; K. Godłowski, T. Wichman 1998, s. 54; J. Andrzejowski 1992, s. 115; M. Piotrowski, A. Szela 2001, s. 167). Najnowsze analizy znalezisk z ziem bałtyjskich oraz sąsiadujących terenów ugrofińskich wykazują, że fibule zbliżone do typu Almgren 100 występowały ogólnie w fazie B_2, najprawdopodobniej w jej młodszym odcinku (P. Szymański 2005, s. 19; A. Juga 2001; A. Juga, M. Ots, P. Szymański 2003, s. 216; por. także E. Kivikoski 1939, s. 43). Podobnie, choć znacznie szerzej datowane są estońskie *Kopfschildfibeln* – w pojedynczych wypadkach na II wiek, w pozostałych na III, z możliwością przeżywania się jeszcze w IV wieku (S. Laul 2001, s. 252; A. Lavi 1978, s. 72).

Spośród ścisłych analogii do zapinek z Pakalniszek tylko jedna wystąpiła w znanym zespole (Skrzypy, grób 23), gdzie znaleziono ją w towarzystwie szpili typu A. Na podstawie fibuli zespół był datowany na fazę B_2/C_1 (A. Juga 2003, s. 70), choć bardziej prawdopodobne wydaje się umieszczanie go w fazie B_2 (P. Szymański 2005, s. 19). Z zestawienia M. Michelbertasa (1986, tab. 2) wynika, że zapinki z trójkątną nóżką pierwszej grupy współwystępowały ze szpilami ze szpulowatą główką drugiej grupy, tarczkami naskroniowymi oraz naszyjnikami trąbkowatymi drugiej grupy.

Ciekawą analogią do znalezisk z Pakalniszek jest zapinka z grobu 51 z Dauglaukis (E. Jovaiša 1990, s. 80–81, ryc. 10:2). Mimo że była jedynym elementem wyposażenia, warta jest baczniejszego spojrzenia. Na kabłąku ma ona uszko, do którego przymocowana jest zawieszka lunulowata z innymi brązowymi przywieszkami. Zapinka ta jest datowana na fazę B_2/C_1 (R. Banytė-Rowell 2007, ryc. 24:2). Wciąż otwarte pozostaje jednak pytanie, która z cech jest bardziej czuła chronologicznie – forma zapinki, sugerująca starszą chronologię, czy też dołączone do niej przywieszki, będące już zwiastunem nowej mody.

Zapinka importowana[35]

Do bardziej znanych zabytków z Pakalniszek należy importowana fibula zdobiona emalią[36] (Ryc. 5c.d). Została ona znaleziona na piersiach zmarłej pochowanej w kurhanie 11.

Zapinka ta należy do typu I.32 wg Kurta Exnera (1940, s. 82; K. Czarnecka 1998, s. 84), który odpowiada typowi 5:335 wg Astrid Böhme (1972, s. 16), grupującemu zawiaskowe zapinki o trójkątnym kabłąku i takiejże nóżce, zdobione trójkątnymi gniazdami emalii, czasami z półkolistą tarczką na główce, również z wkładkami emalii. Z terenów Imperium znanych jest 16 podobnych zabytków, głównie z Galii oraz prowincji nadreńskich i naddunajskich, zaś kolejnych 13 egzemplarzy zostało znalezionych poza limesem[37]: trzy zapinki na cmentarzyskach wielbarskich, dwie na nekropolach przeworskich, dwie na terenie kultury kurhanów litewsko-łotewskich, a pojedyncze w Brandenburgii, Jutlandii, Olandii i Ukrainie. Większość tych ozdób została wykonana z brązu, część jest (Vester Mellerup, Pamūšė, Pakalniszki) posrebrzana, a tylko dwie zapinki (Pruszcz Gdański) są w całości zrobione ze srebra (K. Czarnecka 1998, s. 85).

Niestety, tylko nieliczne zapinki tego typu pochodzą z dobrze datowanych zespołów. Spośród znalezisk z terenów Imperium są to fibule z grobu 397 z Kempten (lata 70–80 n.e.), z grobu 43 w Blicquy (początek II wieku) i z Saalburga (pierwsza połowa II wieku; K. Czarnecka 1998, s. 84–85). W *Barbaricum* z zespołów pochodzą zapinki z Pruszcza Gdańskiego, grób 125, z Niechmirowa-Małej Wsi, grób 670, z Kowalewka, grób 60, z Oblina, grób 194, z Melzow w Brandenburgii i Vester Mellerup na Jutlandii – wszystkie datowane są na fazę B_2 (K. Czarnecka 1998, s. 85). Najbliższa terytorialnie zapinka z Pamūšė jest znaleziskiem luźnym, umieszczanym w II (H. Moora 1938a, s. 591; L. Vaitkunskienė 1981, s. 47; M. Michelbertas 2001, s. 49) bądź II i początkach

[34] Zapinka ta została co prawda utożsamiona z fibulą publikowaną przez Moorę za Makarenką (W. Nowakowski 2006, s. 196), wydaje się jednak, że mamy tu do czynienia z innym zabytkiem – egzemplarz publikowany przez Makarenkę ma zachowaną bez uszkodzeń sprężynę oraz igłę, podczas gdy fibula z Kiejdan ma sprężynę uszkodzoną z prawej strony i nie ma igły. Nawet gdyby były to uszkodzenia powstałe po zadokumentowaniu zabytku przez Makarenkę, to fibula z Kiejdan ma dobrze zachowane oba skrzydełka na główce, podczas gdy zapinka publikowana przez Makarenkę ma prawe skrzydełko wyraźnie uszkodzone. Wydaje się zatem, że mamy tu do czynienia z nowym, nieznanym do tej pory zabytkiem.

[35] Ostatnie ustalenia (K. Czarnecka 1998, s. 85) wskazujące jednoznacznie na prowincjonalnorzymskie pochodzenie zapinki z Pakalniszek rozwiewają wątpliwości odnośnie do jej proweniencji i przeczą sugestiom, że zabytek mógł być miejscowym naśladownictwem (por. J. Okulicz 1973, s. 412).

[36] Dr hab. T. Stawiarska oraz dr A. Bitner-Wróblewska przygotowują obecnie opracowanie wyników analizy składu chemicznego emalii z omawianego zabytku.

[37] Pełną listę znalezisk podaje K. Czarnecka (1998, s. 84; por. też A. Böhme 1972, s. 56).

III wieku (M. Michelbertas 1972, s. 28, 103). W wypadku fibul z ażurowymi pochewkami H. Moora (1938a, s. 590) bierze pod uwagę także datowanie na koniec I wieku.

Analizy importowanych zapinek z emalią z terenów bałtyjskich jako pierwszy podjął się H. Moora (1938a, s. 591–592). Omawiając zapinkę z Kapsēde, raj. Liepāja, polemizuje z tezą V. Ģintersa (1936) o naddunajskim pochodzeniu tych ozdób, do której przychylał się także P. Kulikauskas (1941, s. 55), i stwierdza, że przybyły one nad Bałtyk z prowincji nadreńskich. Argumentuje to pochodzącymi znad Renu znaleziskami bardzo dobrych analogii do zabytków z terenu Litwy. Na miejsce zdeponowania dotarły one najprawdopodobniej przez Mazury, czego potwierdzeniem ma być zapinka z grobu 252 w Bogaczewie (P. Kulikauskas 1941, s. 56; por. J. Okulicz 1958, s. 83–84). Również w nowszej literaturze nadreńskie pochodzenie tych zapinek jest powszechnie przyjmowane (M. Michelbertas 1972, s. 64–70; M. Kaczyński 1991, s. 179; K. Czarnecka 1998, s. 85).

Zawieszki krzyżykowe

W Pakalniszkach Maria Butrymówna znalazła dwie zawieszki w kurhanie 3 (Ryc. 4a.b) i dużą liczbę dwojakiego rodzaju krzyżyków w kurhanie 11 (Ryc. 5h.i). Zabytki z kurhanu 3 spoczywały w górnej partii żeber szkieletu, w pobliżu szpil i zestawu przywieszek, natomiast w kurhanie 11 tworzyły kolię razem z paciorkami szklanymi i rurkami z brązu. Są to zabytki odlewane z brązu. Dwa z nich są płaskie z kolistymi tarczkami z ornamentem oczkowatym na końcach ramion i podobnie zdobionym miejscem przecięcia ramion. Pięć kolejnych to również płaskie ozdoby, z niewielkimi guzkami na końcach ramion; tylko jedna z nich na przecięciu ramion jest zdobiona podobnym ornamentem oczkowatym. Trzecią grupę stanowią krępe krzyżyki z nieproporcjonalnie dużymi uszkami oraz guzkami na końcach ramion i na ich przecięciu.

Płaskie krzyżyki z tarczkami na końcach ramion są znaleziskiem unikatowym. Jedyną ścisłą analogią do pozostałych krzyżyków płaskich jest luźny zabytek z kurhanu XVIII z Pajuostis; oprócz dwóch grobów nowożytnych znaleziono tu tylko kilka luźnych zabytków, datowanych na fazę B_2 (M. Michelbertas 1986, s. 107, ryc. 30:1; 2004, s. 35–36, 120, ryc. 33:10). Odleglejsze stylistycznie są płaskie krzyżyki z Estonii datowane początkowo na III–VI wiek (S. Laul 1965, s. 357, ryc. 8:9), co zostało później zawężone do III–IV wieku (S. Laul 2001, s. 253, ryc. 136:1.5).

Krzyżyki z pięcioma guzkami mają tylko trzy bliskie analogie: egzemplarze z kolii z byłej guberni kowieńskiej, znalezionej przez pułkownika Massalitinova (M. Makarenko 1910, tabl. IV), zawieszki z kolii z Akmeniai, raj. Kelmė (M. Michelbertas 2006, ryc. 27:5), oraz zawieszkę z cmentarzyska kurhanowego w Butrymach (obecnie Butrimiškė, Panevėžio raj.; zbiory PMA, IV/5461-2). Wszystkie są znaleziskami luźnymi.

Odleglejsze stylistycznie są tzw. zawieszki typu Akmeniai, znajdowane często w koliach. Początkowo datowano je na okres późnorzymski (M. Michelbertas 1986, s. 104, ryc. 28), jednak według najnowszych ustaleń (A. Bliujienė 2005, s. 123–124) pojawiły się w fazie B_2/C_1 i trwały przez starszą fazę okresu późnorzymskiego, a najwcześniejsze egzemplarze są wiązane już z końcem fazy B_2. Zawieszki takie zostały znalezione na siedmiu stanowiskach z terenu Litwy, w większości na Żmudzi w kurhanach północnej Litwy, a w pojedynczych wypadkach w grupie zachodniolitewskiej. Znane są również z Łotwy, Estonii i terenów pruskich (M. Michelbertas 1986, s. 104–105; H. Moora 1938a, s. 357–358; J. Okulicz 1973, s. 428; A. Bliujienė 2005, tabl. na s. 114–115; A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 18).

Rodowodu zawieszek krzyżykowych należy szukać wśród wisiorków popularnych w Skandynawii, Jutlandii i na wyspach duńskich oraz wisiorków kulistych i gruszkowatych charakterystycznych dla kultury wielbarskiej, datowanych na wczesny okres wpływów rzymskich i fazę B_2/C_1 (A. Bliujienė 2005). Zabytki analogiczne do znanych z Pakalniszek grupują się na niewielkim obszarze i stanowią najprawdopodobniej ślad mody o wąskiej chronologii i zasięgu występowania. Są starsze od klasycznych zawieszek typu Akmeniai i należy je raczej uważać za formę, która rozwinęła się niezależnie, być może jednak zainspirowaną tym samym germańskim wzorcem.

Zawieszka ażurowa

W skład kolii z kurhanu 11 wchodził jeszcze jeden, dość nietypowy zabytek. Mowa o masywnej brązowej zawieszce ażurowej w kształcie okręgu z wpisanym weń krzyżem równoramiennym z guzkami na końcach ramion i na ich przecięciu (Ryc. 5e).

Z cmentarzysk z okresu rzymskiego na Litwie znane są zawieszki w kształcie koła z kilkoma szprychami (np. R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, ryc. 123, 124), trudno jednak znaleźć wśród nich dokładne analogie do zabytku z Pakalniszek. Pierwotnie mógł on być używany w innym charakterze (jako element uprzęży bądź pasa?), a jako zawieszka został wykorzystany wtórnie. Przemawia za tym brak uszka i stosunkowa masywność zabytku.

Niewykluczone jednak, że analogii dla omawianego zabytku należy szukać wśród zawieszek znanych z północnej Łotwy i z Estonii, z którymi łączył egzemplarz z Pakalniszek już H. Moora (1938a, s. 253). Są to ażurowe, koliste zawieszki z czterema lub sześcioma szprychami, zdobione guzkami (H. Moora 1929, tabl. XXIX: 9–11), stanowiące zazwyczaj, podobnie jak w Pakalniszkach, element kolii. Pojedyncze egzemplarze znane są także z Finlandii (T. Edgren 1962, s. 79–80, ryc. 4:1;

A. Hirviluoto 1994, s. 14, ryc. 7). Większość tego typu zawieszek datowana jest na późny okres wpływów rzymskich (H. Moora 1938a, s. 254). Starszym znaleziskiem jest utrzymany w analogicznej stylistyce pierścionek z grobu 13 z Sargėnai, znaleziony w towarzystwie naszyjnika z trąbkowatymi zakończeniami, szpili ze szpulowatą główką, ozdób skroni ze zwiniętego drutu oraz karbowanych pierścionków (J. Puzinas 1938, s. 215, ryc. 27:1–6.8). Grób ten należałoby datować na schyłek fazy B_2 lub fazę B_2/C_1. Bezpośrednie związki z zawieszkami znanymi z kultury bogaczewskiej (P. Szymański 2005, s. 48–52, ryc. 7, 8) wydają się mniej prawdopodobne.

Zawieszki lunulowate

W kurhanie 11 znaleziono 20 zawieszek lunulowatych (Ryc. 5g). Z obserwacji Butrymówny wynika, że leżały w pobliżu znacznej liczby rurek z brązu i były związane z ozdobami głowy. Istnieją zatem dwie możliwości interpretacji tego odkrycia. Być może były one nietypową formą diademu, do którego przywieszone były lunulki. Interpretacja ta wzbudza pewne wątpliwości, gdyż byłby to najwcześniejszy egzemplarz takiego diademu, ponadto mielibyśmy tu do czynienia z dość nietypowym zastosowaniem zawieszek lunulowatych, które najczęściej towarzyszą ozdobom szyi (H. Moora 1938a, s. 248). Możliwe zatem, że obserwacje badaczki były niezbyt precyzyjne, a omawiane ozdoby w rzeczywistości tworzyły kolię noszoną na szyi. Nie można jednak tego rozstrzygnąć z całą pewnością, gdyż w tym grobie wyróżniła Butrymówna *na szyi dużo paciorków glinianych, szklanych oraz krzyżyków 2 rodzajów między niektóremi osadzone były rurki metalowe*, oddzielając wyraźnie te znaleziska od *wielkiej ilości* rurek wraz z przywieszkami lunulowatymi, które *leżały koło głowy*.

Lunulki należą do stosunkowo częstych znalezisk z południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku, zazwyczaj spotykanych jako elementy różnego rodzaju naszyjników i kolii; rzadziej służyły jako przywieszki do szpil, zapinek czy napierśników (H. Moora 1938a, s. 247; A. Siminiškytė 2002, s. 95). Najliczniej spotykane są na Litwie, nieco rzadziej na Łotwie i w Estonii, kilka egzemplarzy znanych jest z Finlandii, a pojedyncze pochodzą z Białorusi i Polski (A. Siminiškytė 2002, s. 95). Jakkolwiek idea przywieszek w kształcie półksiężyca była szeroko rozpowszechniona i jest to bardzo zróżnicowana kategoria zabytków, to egzemplarze z Pakalniszek należą do wyjątkowych. Wszystkie inne lunulki są zdobione bądź ażurowymi wycięciami na kabłąku, bądź różnego rodzaju guzkami na końcach ramion. Na niezwykłość niezdobionych zakończeń zawieszek z Pakalniszek zwracał uwagę już H. Moora (1938a, s. 248–249), również dziś trudno je sklasyfikować w opublikowanej ostatnio typologii (por. A. Siminiškytė 2002) – można jedynie zaliczyć je ogólnie do typu B, grupującego lunulki o litym kabłąku. Zawieszki tego typu były popularne na całym obszarze południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku, choć w zachodniej Litwie, gdzie dominowała ornamentyka ażurowa, było ich stosunkowo mniej, zaś największe nagromadzenie zarejestrowano na ziemiach historycznej Zemgalii i Selonii (A. Siminiškytė 2002, s. 104).

Zawieszki lunulowate datowane są ogólnie na III i pierwszą połowę IV stulecia, zaś okazy z obszaru kultury kurhanów litewsko-łotewskich na ostatnią ćwierć III wieku (A. Siminiškytė 2002, s. 112–114; por. H. Moora 1938a, s. 250). Znaleziska z Pakalniszek trudno zmieścić w tych ramach chronologicznych. Już Moora (1938a, s. 250), powołując się na zespół z Linkuvy, raj. Pakruojis, w którym współwystąpiły one z naszyjnikiem z trąbkowatymi zakończeniami, zauważył jednak, że pojedyncze lunulki można datować wcześniej, na koniec II wieku. Zadziwiające, że nie przywołał w tym miejscu doskonale mu znanego zespołu z Pakalniszek, choć jest on kolejnym argumentem potwierdzającym możliwość wczesnego datowania omawianej kategorii zabytków. Lunulki z terenów Estonii są datowane na III–IV wiek (S. Laul 2001, s. 253, ryc. 56).

Pierścionki

W Pakalniszkach zanotowała Maria Butrymówna liczną serię pierścionków ze zwiniętego drutu. Zniszczony pierścionek został znaleziony przy szkielecie z kurhanu 3, prawdopodobnie cztery zdobiły palce rąk i nóg zmarłej z kurhanu 11, zaś po jednym pierścionku pochodzi z kurhanów 5 i 13.

W zbiorach LNM znajduje się obecnie siedem pierścionków zwiniętych z drutu o okrągłym przekroju z zachodzącymi na siebie końcami (Ryc. 13a–g), jeden cały oraz jeden zachowany fragmentarycznie pierścionek z drutu o trójkątnym przekroju, zdobiony na całej powierzchni karbowaniem (Ryc. 13h.i); nietypową formę ma pierścionek zwinięty z drutu o okrągłym przekroju, o zachodzących na siebie końcach, z których jeden został opleciony wokół kabłąka[38] (Ryc. 13j). Jeden pierścionek karbowany został przekazany do Muzeum Erazma Majewskiego, ale nie zachował się i znany jest tylko z wpisu w księdze inwentarzowej (nr inw. MEM 28648). Wynika z tych wyliczeń wyraźnie, że liczba zabytków zachowanych w kolekcji muzealnej przerasta wymienioną w opisie Butrymówny. Albo zatem część z prezentowanych zabytków pochodzi z innych kurhanów i należy łączyć je z zabytkami enigmatycznie opisanymi jako *przedmioty z bronzu*, albo też w kurhanach, w których zostały zarejestrowane w rzeczywistości było ich więcej.

[38] Być może jednak należy uznać go za zabytek średniowieczny – por. K. Musianowicz 1949, s. 160–163, tabl. 7:1; V. Sedov 1982, tabl. XXVII:35.

Pierścionki zwijane VI grupy według Ch. Beckmann (1969, s. 42–46, tabl. 2:30–38; por. H. Moora 1938a, s. 458–462) to forma szeroko rozpowszechniona w Europie, która na Litwie pojawiła się na przełomie faz B_1 i B_2 i trwała do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (M. Michelbertas 1986, s. 151). Z terenów Litwy najwięcej tego typu znalezisk pochodzi z grupy zachodniolitewskiej, choć występują także na pozostałym obszarze kraju.

Paciorki

W zbiorach LNM znajduje się 15 całych szklanych paciorków oraz trzy zachowane fragmentarycznie, 1 paciorek znajduje się w kolekcji PMA, ponadto z kart inwentarzowych LNM znanych jest kolejnych 20 paciorków szklanych w różnym stopniu zachowania, z których 11 można określić typologicznie. Siedem paciorków brązowych zachowanych jest w LNM.

Z informacji Butrymówny wynika, że znalazła ona pewną liczbę paciorków brązowych w kurhanie 3 oraz paciorki gliniane i szklane w kurhanie 11. Zakładając, że nie pomyliła się ona przy określaniu surowca, możemy rozdzielić zachowane paciorki i przyporządkować je do poszczególnych zespołów grobowych.

Paciorki szklane są najczęstszymi importami rzymskimi na terenach barbarzyńskich. Pierwsze pojawiły się na terenie Litwy w 2. połowie I wieku, a w II wieku występowały już masowo. Trafiały tutaj najprawdopodobniej z pracowni galijskich i nadreńskich, a w czasach późniejszych także z Syrii i wybrzeży Morza Czarnego (R. Banytė-Rowell 2007, s. 108). Największą koncentrację paciorków obserwujemy w zachodniej i środkowej części kraju. Niekiedy ich liczba w jednym grobie sięga nawet 200–250 egzemplarzy. Paciorki szklane noszone były w koliach razem z produkowanymi na miejscu paciorkami z brązu, gliny i bursztynu (M. Michelbertas 1972, s. 34).

Spośród paciorków z Pakalniszek jeden zaginiony można na podstawie opisu określić jako typ 6 według M. Tempelmann-Mączyńskiej (1985), jeden także zaginiony na podstawie opisu i rysunku na karcie inwentarzowej przyporządkować do typu TM 8 (Ryc. 6ag), a cztery kolejne do typu TM 12 (Ryc. 6o.w.y.ak), w tym jeden zaginiony na podstawie rysunku i opisu (Ryc. 6ak); jeden z paciorków typu TM 12 jest nietypowo delikatnie profilowany przy krawędziach (Ryc. 6o). Paciorki I grupy mają bardzo szerokie ramy chronologiczne – spotykane są w całym okresie wpływów rzymskich oraz okresie wędrówek ludów, najwięcej jednak pochodzi ich ze schyłku okresu wczesnorzymskiego i z okresu późnorzymskiego. Podobne paciorki występują na bardzo rozległym obszarze, choć pewna koncentracja egzemplarzy ze szkła opakowego widoczna jest na stanowiskach kultury wielbarskiej oraz ziemiach bałtyjskich (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 27, 167–168). Na Litwie najczęściej spotykane są egzemplarze czerwone i zielone – do tej pory znanych jest ponad 50 sztuk z 16 stanowisk (M. Michelbertas 1972, s. 42; 2001, *passim*). Zdaniem niektórych czerwone paciorki ze szkła opakowego mogły być miejscowym, bałtyjskim wytworem (M. Kaczyński 1991, s. 173–174).

Kolejną grupę stanowi 13 paciorków segmentowych. Pięć barwy niebieskiej można zaliczyć do typu TM 91 (Ryc. 6b.f.h.j.s) – dwa czterodzielne, jeden trójdzielny, a dwa dwudzielne. Pięć egzemplarzy barwy ciemnoczerwonej reprezentuje typ TM 98 (Ryc. 6c–e.g.t), w tym jeden określony na podstawie rysunku i opisu, dwa barwy żółtej należą do typu TM 96 (Ryc. 6i.k), a jeden biały należy zaklasyfikować do typu TM 99 (Ryc. 6u). Paciorki segmentowe również należą do częstych znalezisk na terenach germańskich i bałtyjskich. Ten typ pojawia się, początkowo niezbyt licznie, w fazie B_2 i trwa do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, a w pojedynczych wypadkach nawet później[39] (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 33–34, 173; por. M. Michelbertas 1972, s. 39). Na Litwie na 14 stanowiskach znaleziono ich ponad 90 sztuk, przy czym są to niemal wyłącznie egzemplarze ze szkła niebieskiego, a tylko dwa okazy z żółtego (M. Michelbertas 2001, *passim*). Paciorki ciemnoczerwone i białe z Pakalniszek są, jak się wydaje, znaleziskami wyjątkowymi.

Dwa paciorki można zaklasyfikować do typu TM 223 – są to okazy czerwone zdobione różnego rodzaju kolorowymi oczkami (Ryc. 6aa.ac.ad). Takie paciorki znajdowane są już w zespołach z fazy B_1, ale w zdecydowanej większości pochodzą z faz B_2 i B_2/C_1, choć pojedyncze znane są także z grobów datowanych nawet na okres wędrówek ludów. Występują na całym obszarze „barbarzyńskim", choć wyraźnie koncentrują się na terenie kultury wielbarskiej i na Pomorzu Zachodnim (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 51–52, 180). Z Litwy znanych jest około 20 tego typu paciorków z siedmiu stanowisk (M. Michelbertas 2001, *passim*).

Trzy paciorki można zaliczyć do typu TM 287 (Ryc. 6l.m.af). Są to egzemplarze czerwone zdobione różnego koloru wstęgami prostopadłymi do osi paciorka. Podobne paciorki datowane są niemal wyłącznie na fazę B_2, tylko pojedyncze na fazę B_2/C_1 i później. Koncentrują się przede wszystkim na terenie kultury wielbarskiej i na ziemiach bałtyjskich, szczególnie w kulturze Dollkeim-Kovrovo (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 55, 183; por. M. Michelbertas 1972, s. 43–44). 40 podobnych zabytków z Litwy pochodzi z siedmiu stanowisk (M. Michelbertas 2001, *passim*).

Dwa paciorki czerwone zdobione ukośnymi ciemnozielonymi wstęgami odpowiadają typowi TM 291 (Ryc. 6n.ab). Paciorki takie, podobnie jak typu TM 287, występują w fazie B_2, rzadko w fazie B_2/C_1, a tylko w poje-

[39] Paciorki tego typu znane są także ze stanowisk wczesnośredniowiecznych (O. Kuncienė 1981, ryc. 1:21–23).

dynczych wypadkach później, i są charakterystyczne przede wszystkim dla kultur wielbarskiej i Dollkeim-Kovrovo (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 55, 183). Na Litwie znaleziono do tej pory ponad 50 podobnych paciorków na sześciu stanowiskach (M. Michelbertas 2001, *passim*).

Dwa kuliste paciorki należą do typu TM 387 (Ryc. 6p–r). Paciorki ze złotą wkładką występują w bardzo szerokich ramach czasowych od fazy B_1 po C_2, jednak najbardziej charakterystyczne są dla faz B_2 i C_{1a}. Najczęściej tego typu ozdoby spotykane są na terenach bałtyjskich i sąsiadujących z nimi ugrofińskich oraz w kulturze wielbarskiej (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 64–65, 188; por. M. Michelbertas 1972, s. 36) – z Litwy pochodzi kilkaset paciorków ze złotą wkładką z ponad 20 stanowisk (M. Michelbertas 2001, *passim*).

Oprócz paciorków szklanych znanych jest z Pakalniszek dziewięć paciorków z brązu. Sześć spośród nich ma kształt beczułkowaty (Ryc. 4g–i.m–o), dwa nieco mniejsze są lekko profilowane przy krawędziach (Ryc. 4j.k), a jeden ma kształt profilowanego pierścienia (Ryc. 4l). Jeden z paciorków beczułkowatych ma na powierzchni słabo widoczne dwa niewielkie oczka, trzy inne również bardzo słabo widoczne wąskie i delikatne rowki – być może ślady szwu odlewniczego. Wyjątkowy jest jeden z paciorków beczułkowatych, z wyraźnie profilowanym otworem. Znane są wypadki kolii paciorków z brązu zawieszanych nie na sznurku a na druciku, często żelaznym (H. Moora 1938a, s. 353, 356), którego odgięty koniec mógłby być mocowany w profilowanym otworze tego paciorka i umożliwiać swobodne rozpinanie i zapinanie kolii.

Paciorki z brązu są ozdobą charakterystyczną dla terenów bałtyjskich, szczególnie dla kultury Dollkeim-Kovrovo (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 92, 196). Licznie występują także na sąsiadujących z nimi ziemiach ugrofińskich, gdzie pojawiają się na przełomie wczesnego i późnego okresu rzymskiego (H. Moora 1938a, s. 351–356). Podobne paciorki z brązu – beczułkowate, profilowane i w kształcie pierścienia spotykane są także na innych stanowiskach litewskich (por. M. Michelbertas 2006, s. 29, 32, 95, ryc. 27:5, 77:3). Moda na noszenie tego typu ozdób pojawiła się pod koniec fazy B_2 i trwała do końca okresu rzymskiego. Najpopularniejsze były na terenach centralnej Litwy oraz w kulturze kurhanów litewsko-łotewskich, pojedyncze egzemplarze znane są także z zachodniej Litwy oraz znad dolnego Niemna. Na Litwie ogółem odkryto ponad 150 paciorków na około 20 stanowiskach; niekiedy w skład jednej kolii wchodziło nawet kilkadziesiąt egzemplarzy (M. Michelbertas 1986, s. 105; 2001, *passim*).

Rurki brązowe

W Pakalniszkach Maria Butrymówna znalazła dwojakiego rodzaju brązowe rurki: część z nich wykonano przez zwinięcie prostokątnej blaszki ornamentowanej tłoczonymi żłobkami, co naśladuje wzór skręcanego drutu (Ryc. 12b), pozostałe w istocie są skręcone z brązowego drutu o okrągłym lub trójkątnym przekroju (Ryc. 12a). Z obserwacji wynika, że w kurhanie 3 kilka takich rurek spoczywało na piersiach zmarłej, w pobliżu paciorków z brązu, natomiast w kurhanie 11 leżały one w pobliżu tarczek naskroniowych, a *wielka ilość* tychże rurek znajdowała się w okolicach głowy razem z zawieszkami lunulowatymi (odnośnie do problemów z interpretacją tych informacji zob. s. 170); kolejnych kilka tego typu zabytków stanowić miało elementy kolii, razem z zawieszkami krzyżykowatymi oraz różnego rodzaju paciorkami.

Obecnie w zbiorach PMA znajdują się cztery rurki z blaszki i jedna z drutu o trójkątnym przekroju, natomiast w LNM 25 rurek z blaszki oraz 31 całych lub zachowanych fragmentarycznie rurek zwiniętych z drutu, z czego siedem z drutu o trójkątnym przekroju a pozostałe 24 z drutu o przekroju okrągłym.

Podobne zabytki występują niekiedy jako element różnych kolii (np. grób 4 z kurhanu II w Akmeniai – M. Michelbertas 1986, s. 103; kolie z badań Massalitinova – M. Makarenko 1910, tabl. IV) i to nie tylko na terenach litewskich. W przeważającej większości są to egzemplarze wykonane z ciasno zwiniętego drutu, zaś rurki z profilowanej blaszki należą do zdecydowanie rzadziej spotykanych – pochodzą tylko z kilku stanowisk litewskich (M. Michelbertas 2006, s. 42). Egzemplarze zwinięte z drutu znane są również z kultury bogaczewskiej, gdzie występowały powszechnie w horyzoncie zapinek oczkowatych serii pruskiej (W. Nowakowski 1982, s. 26, 52). Podobne zabytki występują także na Łotwie (H. Moora 1928, s. 3) oraz w Estonii, gdzie są dość późno datowane, albowiem dopiero na III–VI w. (S. Laul 1965, s. 357; 2001, s. 253).

Wielka ilość rurek została znaleziona w grobie w kurhanie 11, w okolicach głowy zmarłej. Na Litwie i Łotwie podobne zabytki występują bardzo często jako element charakterystycznych diademów, przede wszystkim w okresie wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza (R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 329; R. Volkaitė-Kulikauskienė 1997, s. 29–40; Latvijas..., s. 160; A. Atgāzis 2001, s. 281, ryc. 197); tylko w pojedynczych wypadkach diademy znajdowane są w zespołach późnorzymskich (M. Michelbertas 1986, s. 84–85).

Według najnowszych opracowań prototypy tych diademów pochodzą z III wieku. Dwa, uważane za najstarsze zabytki znaleziono w grobach 311 i 315 w Plinkaigalis. Charakteryzują się one stosunkowo prostą formą. Diadem z grobu 311 składa się z dwóch szeregów brązowych spiralek, oddzielonych od siebie brązowymi pierścieniami (V. Kazakevičius 1993, s. 85, 164–165, ryc. 99:1); zespół jest datowany na drugą połowę IV wieku (I. Vaškevičiūtė 1992, s. 128) lub na przełom IV i V wieku (V. Kazakevičius 1993, s. 85).

W zbiorach LNM znajduje się co prawda cała seria pierścieni z Pakalniszek, różnią się one jednak między sobą, przede wszystkim średnicą i wymiarami drutu, a ponadto z relacji Butrymówny wynika, że znalazła ona stosunkowo dużo pierścieni na palcach rąk i nóg zmarłych, nie wspomina zaś o obecności tego typu zabytków w sąsiedztwie brązowych rurek, ozdoby z Pakalniszek nie można zatem rekonstruować jako podobnego diademu. Prawdopodobnie część rurek z Pakalniszek tworzyła jakąś ozdobę głowy – być może były aplikacjami opaski lub czepca, do którego przytwierdzone były także tarczki naskroniowe, część zaś była zapewne elementem kolii z paciorkami i zawieszkami (por. M. Michelbertas 1986, s. 102–103).

Aplikacje brązowe

Do ciekawych zabytków należą niewielkie aplikacje z brązowej blaszki znalezione w kurhanie 11. Romboidalne partie blaszki zostały lekko półkuliście zgięte i wyklepane wzdłuż obu przekątnych; ostre końce przy dłuższej przekątnej zagięte do wewnątrz służyły do mocowania aplikacji do tkaniny (Ryc. 6a). W zbiorach LNM znajdują się 22 tego typu ozdoby, a w kolekcji PMA kolejnych 10 zachowanych w całości oraz sześć fragmentów co najmniej trzech innych[40]. Na jednym widoczne jest zdobienie krawędzi delikatnym ornamentem przypominającym karbowanie.

Aplikacje z Pakalniszek można zaklasyfikować do typu IIIa według Z. Blumbergs (1982, s. 19). Na terenach bałtyjskich podobne zabytki najczęściej wiąże się ze specyficzną ozdobą kobiecej głowy w postaci czapeczki w całości pokrytej takimi aplikacjami (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 32–33; 1997, ryc. 15; por. także W. Nowakowski 1982, s. 58). Niekiedy służyły również jako aplikacje pasa (A. Bezzenberger 1892, tabl. VIII:1; R. Volkaitė-Kulikauskienė 1997, ryc. 45, 51a; E. Gintautaitė-Butenienė, E. Butenas 2002, ryc. 42). Zabytki z Pakalniszek można więc uznać za nietypowe, bowiem zostały znalezione na klatce piersiowej. Prawdopodobnie zdobiły jakąś chustę czy też inną szatę noszoną na ramionach. Aplikacje tego typu z terenów kultur bogaczewskiej i Dollkeim-Kovrovo oraz obszarów grup zachodniolitewskiej i dolnoniemeńskiej wywodzone są z podobnych ozdób gotlandzkich (W. Nowakowski 1982, s. 58; por. W. Gaerte 1929, s. 195).

Na Litwie bogato zdobione aplikacjami czapeczki datowane są dość szeroko – od II do IV wieku (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1997, s. 22–25), choć sam zwyczaj zdobienia odzieży takimi aplikacjami pojawił się tu już w pod koniec I wieku (R. Banytė-Rowell 2007, s. 72). Podobne aplikacje ze stanowisk estońskich datowane są na II–III wiek, natomiast znaleziska z okolic Pskowa i z północnej Białorusi bardzo późno, bo dopiero na V–VI wiek (G. Štyhov 1999, s. 32).

Zabytki średniowieczne

Z kolekcji Marii Butrymówny znajdującej się w zbiorach LNM pochodzi seria zabytków średniowiecznych. Nie ulega wątpliwości, że na cmentarzysku w Pakalniszkach odkryto krzesiwo – wymienione zostało i naszkicowane przez badaczkę w sprawozdaniu. Być może z pochówkami nowożytnymi z Pakalniszek należy też wiązać fragmenty skóry i noży. Kwestia pochodzenia pozostałych zabytków pozostaje niejasna. Mało prawdopodobne, aby zostały znalezione podczas czterodniowych badań Butrymówny na cmentarzysku, gdyż zapewne wspomniałaby o nich w sprawozdaniu, skądinąd wiadomo natomiast, że kolekcjonowała ona różnego rodzaju zabytki.

Krzesiwo ogniwkowe (Ryc. 8b) znaleziono w kurhanie 12 razem z dwoma kółkami z brązu, z których jedno – na podstawie fotografii zamieszczonej przez A. Spicyna (1902, tabl. 5:13) – przypuszczalnie można identyfikować z zabytkiem z kolekcji LNM (Ryc. 8a). Krzesiwa tego typu należą do częstszych znalezisk. Odpowiadają typowi trzeciemu krzesiw z Nowogrodu Wielkiego, datowanemu od 1. połowy XIII po początki XVI wieku (B. Kolčin 1959, s. 101, tabl. 37). Na Litwie podobne zabytki występują jednak także na cmentarzyskach z XIV–XVII wieku, np. Diktarai, raj. Anykščiai (S. Urbanavičienė 1995b, s. 176–177, ryc. 20:4), czy Tulpiakiemis, raj. Ukmergė (A. Varnas 1995, s. 254–255, ryc. 13:1.3).

Zachowane fragmenty skóry nie poddają się bardziej szczegółowej analizie.

W sprawozdaniu Butrymówna wymienia łącznie pięć fragmentów noży. Dwa znalazła w kurhanie 5 razem z pierścionkiem zwiniętym z drutu, w kurhanie 6 osadę od noża, fragmenty noży zarejestrowała także przy nowożytnych szkieletach wkopanych w nasypy kurhanów 3 i 11; nóż z kurhanu 3 miał zachowane ślady rękojeści. W zbiorach LNM znajduje się obecnie jeden nóż z rękojeścią (Ryc. 14f), a rysunki i opisy fragmentów kolejnych trzech znane są z inwentarza (Ryc. 13s–u). Butrymówna nie wspomina o nożu z rękojeścią, być może zatem trafił on do jej kolekcji z jakiegoś innego stanowiska. Zastanawia również nietypowy kształt zabytku – prosty tylec płynnie, bez wyodrębnienia przechodzący w trzpień oraz asymetrycznie ukształtowane ostrze sprawiają, że nie udało się znaleźć do niego analogii.

[40] Razem z nimi w pudełeczku z nr 28650 (nr inw. Muzeum Erazma Majewskiego) znajduje się kawałek drewna, przy którym jest informacja, jakoby został wyjęty spod nausznicy brązowej PMA IV/599-4. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że jest to fragment drewna, który Butrymówna znalazła przy kościach wykopanych na dziedzińcu w Jodkanach. W archiwum PMA zachował się jej list do Majewskiego, w którym informuje go o tym odkryciu i przesyła jedną z czaszek wraz z fragmentem drewna, którego duże ilości miały znajdować się w pobliżu wykopanych kości (dokument nr 224).

Srebrny kabłączek skroniowy z jednym końcem zwiniętym w niewielką ślimacznicę ma na kabłąku nanizany ażurowy paciorek zdobiony granulacją; powyżej niego widoczne są ślady owinięcia bardzo cienkim srebrnym drutem (Ryc. 13n). Z rysunku i opisu na karcie katalogowej znany jest ponadto podobnie wykonany ażurowy, zdobiony granulacją paciorek z brązu (Ryc. 13o). Nie jest jasne, skąd pochodzą te zabytki, bowiem Butrymówna nie wspomina o nich w sprawozdaniu z badań.

Najlepsze analogie do analizowanego kabłączka i paciorków znajdujemy wśród materiałów drehowickich – uważane są one zresztą za wyznacznik etniczny tego plemienia. Największa liczba podobnych ozdób pochodzi z południowo-wschodniej części obszaru zajmowanego przez Drehowiczów: nad Dnieprem, w dolinie Prypeci i nad Berezyną (V. V. Sedov 1982, s. 114, 116–117, tabl. XXIX:7.16.22, tabl. po s. 96). Kabłączek skroniowy nawiązuje do II typu według K. Musianowicz (1949, s. 127–132), podobne zabytki znane są też z cmentarzysk litewskich, gdzie są datowane na 2. połowę XIV – 1. połowę XV wieku (S. Urbanavičienė 1995b, s. 179, ryc. 25:2.3).

Ostatnim zabytkiem średniowiecznym z kolekcji Marii Butrymówny jest klucz brązowy o romboidalnym uszku, okrągłym w przekroju trzonku zdobionym karbowaniem i kwadratowym piórze z pięcioma otworami (Ryc. 14d). Podobne zabytki należą do częstych znalezisk w bogatych grobach kobiecych na nekropolach litewskich z XIV–XVI/XVII wieku, m.in. w Ažugiriai, raj. Utena, groby 9 i 24 (S. Urbanavičienė 1995a, s. 157–158, ryc. 8:7, 10:8–10), Diktarai, groby 95 i 96 (S. Urbanavičienė 1995b, s. 180, 185, ryc. 27:2, 29:10), Bečiai, raj. Ukmergė, grób 74 oraz luźne znaleziska (G. Zabiela 1995, s. 346, 367, ryc. 3, 54). Analogiczne klucze znane są także z nieco starszych grobów ciałopalnych w Tulpiakiemis, datowanych na XII–XIII lub XII–XIV wiek (A. Varnas 1995, odpowiednio s. 245 i 247, ryc. 2:1). Egzemplarze ze stanowisk osadniczych pochodzić mają z XII–XIII wieku (P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 412, ryc. 288:4), a pojedyncze egzemplarze nawet z X–XI wieku (G. Biegel, J. Jaskanis 1987, s. 195, nr 947). W obliczu tak dużych rozbieżności datowanie klucza z kolekcji Butrymówny wydaje się na obecnym stanie badań niemożliwe.

PODSUMOWANIE

Cmentarzysko kurhanowe w Pakalniszkach należy do niewielu stanowisk przebadanych w XIX wieku, które przynajmniej częściowo zostały zadokumentowane na stosunkowo wysokim, jak na owe czasy, poziomie. Szczegółowe opisy sporządzone przez Butrymównę i dość szybka publikacja materiałów umożliwiają obecnie analizę tych badań i ich wyników. Najistotniejsze jednak, że zachowana dokumentacja pozwala na rekonstrukcję składu poszczególnych zespołów.

W trakcie prac badaczka zanotowała kilka uwag na temat obrządku pogrzebowego. Wiadomo, że groby kryły pochówki szkieletowe, złożone w kurhanach sypanych z ziemi i piasku, co odpowiada standardom panującym w kulturze kurhanów litewsko-łotewskich, którą reprezentuje cmentarzysko w Pakalniszkach[41] (por. R. Banytė-Rowell 2007, s. 49–50; M. Michelbertas 1986, s. 54–68; LAA 1977, s. 11; M. Alseikaitė-Gimbutienė 1946, s. 57–63; P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius 1961, s. 158–166; H. Moora 1938a, s. 21–40; A. Vasks 2001, s. 217–223). Butrymówna nie wspomina o otaczających je wieńcach kamiennych, typowych dla takich kurhanów, choć ich obecność zanotował w 1938 roku Jonas Puzinas. Najbardziej prawdopodobne, że brak tej informacji świadczy o metodyce prac Butrymówny – wydaje się, że kopała ona przede wszystkim centralne części kurhanów, w poszukiwaniu jamy grobowej, zatem wieńce kamienne otaczające kurhan mogły umknąć jej uwadze. Możliwe też, że przynajmniej część wieńców została rozebrana wcześniej.

Butrymówna nie podała, niestety, żadnych szczegółów dotyczących jam grobowych. Zanotowała jedynie ciekawą obserwację, że ciała zmarłych składane były na naniesionej, nienaturalnej warstwie piasku, co nie jest regułą, ale zjawiskiem spotykanym niekiedy w kurhanach litewsko-łotewskich (por. H. Moora 1929, s. 86). Szkielety miały być ułożone głowami w kierunku zachodnim, co jest częstym zjawiskiem w omawianej kulturze, z wyjątkiem kurhanu 11, gdzie szkielet leżał głową na wschód[42]. W przekopanych kurhanach odkryła różną liczbę pochówków, sięgającą siedmiu w jednym kurhanie, co również pozostaje w zgodzie z obyczajami panującymi w kulturze kurhanów litewsko-łotewskich. Te obserwacje oraz fakt, że Butrymówna wracała do kurhanów, które wzbudzały jej wątpliwości i przekopywała je do końca, pozwalają założyć względną dokładność jej badań i wykluczyć możliwość obecności w tych kurhanach innych, nie uchwyconych przez nią pochówków.

Kilka kurhanów, w których kości nie leżały w porządku anatomicznym, Butrymówna uznała za rozkopane już wcześniej. Wydaje się zatem, że bogato wyposażone pochówki z kurhanów 3 i 11 zastała nienaruszone, sko-

[41] Odmienny pogląd reprezentował Carl Engel (1933, s. 269), który był skłonny zaliczyć groby z Pakalniszek do grupy środkowolitewskiej.

[42] Także zmarli chowani w starożytnych kurhanach w czasach nowożytnych układani byli w ten sam sposób (por. M. Michelbertas 2006, s. 108). Zjawisko wtórnego użytkowania cmentarzysk kurhanowych z okresu rzymskiego w czasach nowożytnych jest niezwykle interesujące samo w sobie. Podobna sytuacja znana jest z kilku innych stanowisk na Litwie, m.in. w Akmeniai (M. Michelbertas 2006, s. 108–141), Pajuostis (M. Michelbertas 2004, s. 127–152), Kybartiškės i Visdergiai (LAA 1977, s. 11).

ro nie miała podczas ich kopania żadnych zastrzeżeń co do położenia szkieletów. Przemawia za tym również lokalizacja zabytków w grobie – tarczki skroniowe zostały znalezione przy czaszkach, szpile i zapinki na piersiach, a bransolety na rękach, dlatego też omawiane zespoły można bez większych wątpliwości uznać za wiarygodne.

Zespoły te nie należą do pospolitych. Wyposażenia grobowe są stosunkowo bogate, a w ich skład wchodzą nieczęsto spotykane zabytki. Mowa przede wszystkim o zapince importowanej, gdyż z terenów Litwy znany jest jeszcze tylko jeden podobny zabytek, pochodzący z Pamūšė. Do stosunkowo rzadkich, a bardzo efektownych znalezisk należą tarczki naskroniowe, będące być może świadectwem stylistycznych inspiracji z odległych terenów ugrofińskich. Na kontakty z północnymi sąsiadami mogłaby także wskazywać obecność w kolii z kurhanu 11 zawieszki ażurowej[43]. Nawet zabytki kategorii dość powszechnych na Litwie, jak zawieszki lunulowate czy krzyżykowe, mają tutaj zupełnie nietypową formę.

Ciekawym szczegółem jest zadziwiające podobieństwo wykonania i ornamentyki wielu znalezionych w Pakalniszkach ozdób. Naszyjniki oraz masywne bransolety są zdobione w niemal identyczny sposób – zbieżność sekwencji rowków, wałeczków i nacinania jest bardzo wyraźna. Także profilowane łączniki w zestawie przywieszek do szpili z kurhanu 11 oraz łączniki od stanowiących ozdobę głowy lunulek z tego samego kurhanu są do siebie bardzo podobne. Identyczne są znalezione w obu kurhanach komplety tarczek naskroniowych.

W świetle przeprowadzonych analiz oba omawiane zespoły z Pakalniszek można umieścić w młodszym odcinku fazy B_2 lub też na samym początku fazy B_2/C_1, co odpowiada datowaniu zaproponowanemu przez Moorę (1938a, s. 182). Przemawia za tym dość pewne osadzenie właśnie w fazie B_2 większości zabytków z tych zespołów, jak choćby tarczek naskroniowych, zapinki emaliowanej, zapinek zbliżonych do typu Almgren 100, naszyjników z trąbkowatymi zakończeniami czy bransolet oczkowatych (por. R. Banytė-Rowell 2007, s. 75). Do zabytków o szerszej chronologii należą cienkie bransolety i szpile ze szpulowatą główką, występujące też w fazie B_2/C_1. Mogłoby to sugerować, że omawiane zespoły należy datować na schyłek okresu wczesnorzymskiego. Za ewentualnym późniejszym datowaniem tych grobów może przemawiać obecność w zespołach zawieszek lunulowatych, których chronologia zamyka się ogólnie w późnym okresie wpływów rzymskich (por. R. Banytė-Rowell 2007, s. 77). Wydaje się jednak, że nietypowa forma tych zawieszek pozwala na podtrzymanie datowania pochówków na sam koniec fazy B_2. Nie przeczy temu również obecność w grobie brązowych rurek i aplikacji, które, choć powszechne są dopiero w późnym okresie wpływów rzymskich, to występują także w fazie B_2. Dodatkowym argumentem na rzecz wiązania zespołów z Pakalniszek ze schyłkiem okresu wczesnorzymskiego jest brak w znalezionych tam koliach paciorków bursztynowych (por. R. Banytė-Rowell 2007, s. 72).

Analiza zespołów z Pakalniszek prowadzi do jeszcze jednej obserwacji. Wydaje się, że w zespołach grobowych kultury kurhanów litewsko-łotewskich stosunkowo często współwystępują pewne zestawy zabytków – są to tarczki naskroniowe, bransolety oczkowate, bransolety o okrągłym przekroju I i II grupy, zapinki oczkowate serii pruskiej, zapinki silnie profilowane, zapinki zbliżone do typu Almgren 100 (w tym także *Kopfschildfibeln*), naszyjniki trąbkowate I i II grupy, naszyjniki z grzybkowatymi zakończeniami, szpile szpulowate, szpile z beczułkowatymi główkami (por. R. Banytė-Rowell 2007, s. 69–72).

W kulturze kurhanów litewsko-łotewskich czytelnie wyodrębnia się horyzont, który można wiązać ze schyłkiem okresu wczesnorzymskiego – np. grób 1 z kurhanu 1 z Īle, raj. Jelgava (P. Stepiņš 1974, s. 120), grób 1 z kurhanu VI i grób 1 z kurhanu VII z Pajuostis (M. Michelbertas 2004, s. 103, 105), grób 2 z kurhanu III, grób 1 z kurhanu V i grób 1 z kurhanu XXV z Paragaudis (M. Michelbertas 1997, s. 45–46, 58), grób 2 z kurhanu 54 z Pažarstis, raj. Prienai (M. Michelbertas 1978a, s. 62–63), grób z kurhanu 7 w Salenieki, raj. Rēzekne (F. Balodis 1926, s. 490), grób 2 z kurhanu B w Vienragiai, raj. Plungė (M. Michelbertas 1980, s. 117). Ten sam horyzont widoczny jest także w grupie zachodniolitewskiej – np. grób 24 z Barzūnai, raj. Šilutė (V. Šimėnas 2002, s. 104) i grób 22 z Kurmaičiai (R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 323, ryc. 72–73; P. Kulikauskas 1968, s. 37–38), oraz w grupie środkowolitewskiej – groby 13, 14 i 207 z Sargėnai (J. Puzinas 1938, s. 215, ryc. 27:1–6.8; R. Kulikauskienė, R. Rimantienė 1958, s. 325, ryc. 134; R. Volkaitė-Kulikauskienė 1959, s. 36).

Zespoły tego horyzontu dość wyraźnie oddzielają się od kolejnej grupy grobów kultury kurhanów litewsko-łotewskich – np. grobu z Gailīši, raj. Dobele (H. Moora 1938a, s. 183), grobu 5 z Noruišiai, raj. Kelmė (B. Dakanis 1978, s. 98), grobu 3 z kurhanu XIII w Pajuostis (M. Michelbertas 2004, s. 113–115), grobu 1 z kurhanu 9 w Rūsiši-Debeši, raj. Saldus (P. Stepiņš 1939, s. 56), grobu ze Slate, raj. Jēkabpils (H. Moora 1938a, s. 183), czy grobu 5 z Vaitiekūnai (A. Varnas 1978, s. 139). Ten drugi horyzont datować należy już na

[43] W późnym okresie wpływów rzymskich przez północną Litwę wiódł szlak łączący Bałtów mieszkających na wybrzeżu z plemionami ugrofińskimi (R. Banytė-Rowell 2007, s. 88). Być może jednak kontakty na tej trasie przebiegały także wcześniej, na co mógłby wskazywać zastanawiający rozrzut importowanych zabytków z emalią (por. M. Michelbertas 1972, s. 101–104).

początek okresu późnorzymskiego, mimo przeżywania się niektórych form zabytków występujących jeszcze w młodszej fazie okresu wczesnorzymskiego. W grobach tego horyzontu występują szpile szpulowate z zestawami zawieszek lunulowatych, zapinki trójgrzebykowe, bransolety o półokrągłym przekroju, bransolety o prostokątnym przekroju, ze zwężającymi się, karbowanymi zakończeniami, naszyjniki ze stożkowatymi zakończeniami i diademy (por. R. Banytė-Rowell 2007, s. 75–80).

Wszystkie zacytowane zespoły grobowe – wśród nich także omawiane znaleziska z Pakalniszek – w połączeniu z materiałami niepublikowanymi stanowią wspaniałą podstawę do zbudowania chronologii względnej okresu wczesnorzymskiego dla kultury kurhanów litewsko-łotewskich. Pełna i wyczerpująca analiza chronologiczna zabytków tej kultury pozwoli z pewnością na zweryfikowanie przedstawionych tu hipotez.

Ludwika Sawicka
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
Gytis Grižas
Lietuvos nacionalinis muziejus
Arsenalo 1 g.
2000 Vilnius

LITERATURA

ATL Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje.
AETL Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje.
KSIIMK Kratkie soobŝeniâ Instituta istorii material'noj kul'tury, Moskva.

Akavickas, R.

1995 *Archeologas Jonas Basanavičius*, „Baltų Archeologija" 1 (4), s. 22–24.

Alseikaitė-Gimbutienė, M.

1946 *Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit*, Tübingen.

Andrzejowski, J.

1992 *Strongly profiled brooches with triangular foot in the Roman provinces and in Barbaricum*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, s. 111–120.

Aspelin, J. R.

1884 *Antiquités du Nord Finno-Ougrien. V. L'Age du Fer. Antiquités des Provinces Baltiques. Supplément – Période ancienne de l'âge du fer en Lithuanie et en Pologne*, Helsingfors-St. Pétersbourg-Paris.

Atgāzis, M.

2001 *Vidējais dzelzs laikmets 400.–800.g.*, [w:] Ē. Mugurēvičs, A. Vasks (red.), *Latvijas senākā vestūre 9.g.t. pr. Kr. – 1200 g.*, Rīga, s. 222–289.

Balodis, F.

1926 *Salenieku senkapi*, „Latvijas Saule" 45, s. 487–494.

Banytė-Rowell, R.

2007 *Romėnų įtakos ir baltų kultūrų klestėjimo laikotarpis*, [w:] G. Zabiela (red.), *Lietuvos istorija. Geležies amžius*, t. II, Vilnius, s. 25–172.

Basanavičius, J.

1935 *Autobiografija. Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.*, „Lietuvių Tauta" V, s. 7–195.

Beckmann, B.

1969 *Die baltische Metallnadeln der römischen Kaiserzeit*, SJahr. XXVI, s. 107–119.

Beckmann, Ch.

1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit in freien Germanien*, SJahr. XXVI, s. 5–106.

Bezzenberger, A.

1892 *Das Gräberfeld bei Schernen (Kr. Memel)*, Prussia 17, s. 141–168.

Biegel, G., Jaskanis, J. (red.)

1987 *Die Balten. Die nördlichen Nachbarn der Slawen*, Freiburg.

Bitner-Wróblewska, A.

1999 *Archiwum Feliksa Jakobsona w Rydze – nieoczekiwana szansa dla archeologii bałtyjskiej*, [w:] M. J. Hoffmann, J. Sobieraj (red.), *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne, Ostróda – 15–17 X 1998*, Olsztyn, s. 203–212.

2007 *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Babarica XII, Warszawa.

Bliujienė, A.

2005 *Iš baltų amatininkystės istorijos: baltiški Berlock kabučiai*, „Archaeologia Lituana" 6, s. 112–130.

Blumbergs, Z.

1982 *Bronzebuckelchen als Trachtzier. Zu den Kontakten Gotlands mit dem Kontinent in der Älteren Römischen Eisenzeit*, Theses and Papers in North-European Archaeology 12, Stockholm.

Böhme, A.

1972 *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, SJahr. XXIX, s. 5–112.

Boroffka, N., Prishchepa, B. A.

2002–2003 *A bronze hoard from Uzlissia, Ukraine*, „Dacia" NS XLVI–XLVII (2002–2003), s. 173–184.

Butrymówna, M.

1902 *Kurhany w Niewieżnikach w pow. Poniewieskim*, „Światowit" II, s. 148–150.

Czarnecka, K.

1998 *Zapinka brązowa zdobiona emalią z cmentarzyska kultury przeworskiej w Oblinie, woj. siedleckie*, [w:] J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, CRFB Polen, Supplement t. 1, Warszawa, s. 83-86.

Dakanis, B.

1978 *Bandomieji kasinėjimai Kelmės rajone 1974 metais*, ATL 1974 ir 1975 metais, s. 94–98.

Dubnin, A. F.

1974 *Ŝerbinskoe gorodiŝe*, [w:] N. I. Sergievskaâ (red.), *D'ákovskaâ kul'tura*, Moskva, s. 198–254.

Edgren, T.

1962 *Uusia rautakauden löytöjä Nousiaisten Palosta*, „Suomen Museo" LXIX, s. 74–83.

Engel, C.

1933 *Die kaiserzeitliche Kulturgruppen zwischen Weichsel und finnischen Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander*, Prussia 30, s. 261–286.

Exner, K.

1940 *Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande*, BerRGK 29, s. 31–121.

Gaerte, W.

1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

Gening, V. F.

1970 *Istoriâ naseleniâ Udmurtskogo Prikam'â v P'ânoborskû epochu, čast' I: Čegandinskaâ kul'tura (III v. do n.è. – II v. n.è.)*, Trudy Udmurtskoj arheologičeskoj èkspedicii, 4 (= Voprosy Arheologii Urala 10), Sverdlovsk/Iževsk.

1988 *Ètničeskaâ istoriâ Zapadnogo Priural'â na rubeže našej èry. P'ânoborskaâ epoha III v. do n.è. – II v. n.è.*, Moskva.

Gintautaitė-Butėnienė, E., Butėnas, E.

2002 *Laivių kapinynas*, „Lietuvos archeologija" 22, s. 9–198.

Godłowski, K.

1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, MSiW IV, s. 7–237.

1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław.

Godłowski, K., Szadkowska, L.

1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, „Opolski Rocznik Muzealny" V/2, s. 5–246.

Godłowski, K. Wichman, T.

1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, Monumenta Archaeologica Barbarica VI, Kraków.

Gorûnova, E. I.

1961 *Ètničeskaâ istoriâ Volgo-Okskogo meždurečʼâ*, MIA 94, Moskva.

Graudonis, J.

2001 *Agro metālu periods*, [w:] Ē. Mugurēvičs, A. Vasks (red.), *Latvijas senākā vestūre 9.g.t. pr. Kr. – 1200 g., Rīga*, s. 116–185.

Griciuvienė, E.

1994 *Opis stanowisk archeologicznych. Od epoki brązu do średniowiecza*, [w:] *Starożytności Litwy. Katalog wystawy Muzeum Narodowego Litwy z Wilna. 4.03–30.06.1994 Warszawa*, Warszawa, s. 121–129.

Griciuvienė, E., Tautavičius, A.

1994 *Od epoki brązu do średniowiecza*, [w:] *Starożytności Litwy. Katalog wystawy Muzeum Narodowego Litwy z Wilna. 4.03–30.06.1994 Warszawa*, Warszawa, s. 75–116.

Grigalavičienė, E.

1995 *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius.

Ģinters, V.

1936 *Romas imports Latvijā*, „Senatne un Māksla" II, s. 44–61.

Hirviluoto, A. L.

1994 *Ett gravfynd från järnåldern på Hiisimäki i Halikko*, „Finskt Museum" 99 (1992), s. 11–20.

Jovaiša, E.

1990 *Dauglaukio kapinynas*, ATL 1988 ir 1989 metais, s. 80–82.

Juga, A.

2001 *Grób 153 z cmentarzyska w Tałtach na Pojezierzu Mazurskim*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Officina archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Światowit, Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa, s. 109–116.

2003 *Rollenkopfnadeln des Typs Beckmann A im westbaltischen Kulturkreis*, „Archaeologia Lituana" 4, s. 63–81.

Juga, A., Ots, M., Szymański, P.

2003 *Über die Vorteile der Bildung einer „didaktischen Kollektion". Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallin (Estland)*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 205–243.

Juga, A., Szymański, P.

2003 *Das Archiv von Martha Schmiedehelm und die Möglichkeiten seiner Ausnutzung in heutiger Vor- und Frühgeschichte*, [w:] W. Nowakowski, M. Lemke (red.), *Auf der Suche nach verlorenen Archäologie*, Warszawa, s. 57–60.

Juknevičius, P.

1995 *Iš Pakalniškių kaimo senovės*, „Tevynė" 95 (5349), s. 2.

Kaczyński, M.

1991 *Z problematyki kontaktów zachodnich Bałtów z prowincjami Imperium Romanum*, RB XVI, s. 157–199.

Kazakevičius, V.

1993 *Plinkaigalio kapinynas*, „Lietuvos archeologija", t. 10, s. 3–181.

Kernavė...

2002 *Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*, Warszawa.

Kivikoski, E.

1939 *Die Eisenzeit in Auraflussgebiet*, „Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja" XLIII, s. 1–268.

Kolčin, B. A.

1959 *Železoobrabatyvaûše remeslo Novgoroda Velikogo. (Produkciâ, tehnologiâ)*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčin (red.), *Trudy Novgorodskoj Arheologičeskoj Èkspedicii*, t. II, MIA 65, s. 7–120.

Kulikauskas, P.

1941 *Emaliuotieji dirbiniai Lietuvoje*, „Vytauyto Didžiojo Kultūros Muziejaus Metraštis" I, s. 43–64.

1958 *Nemenčinės piliakalnis*, „Iš lietuvių kultūros istorijos" I, s. 20–43.

1968 *Kurmaičių kapinynas*, [w:] A. Tautavičius (red.), *Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos Pajūrio I–VII a. kapinynai*, Vilnius, s. 12–56.

Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A.

1961 *Lietuvos archeologijos bruožai*, Vilnius.

Kulikauskas, P., Zabiela, G.

1999 *Lietuvos Archeologijos istorija (iki 1945 m.)*, Vilnius.

Kulikauskienė, R., Rimantienė, R.

1958 *Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių papuošalai*, t. I, Vilnius.

Kuncienė, O.

1981 *IX–XIII a. stiklo karoliai Lietuvoje*, „Lietuvos archeologija" 2, s. 77–90.

LAA

1977 *Lietuvos Archeologijos Atlasas, I–XIII a. pilkapynai ir senkapiai*, t. III (red. R. Rimantienė), Vilnius.

1978 *Lietuvos Archeologijos Atlasas, I–XIII a. radiniai*, t. IV (red. A.Tautavičius), Vilnius.

Latvijas...

1974 *Latvijas PSR Archeoloģija*, Rīga.

Laul, S.

1965 *Virunuka tarandkalmed Võru rajoonis*, „Eesti NSV Teaduste Akademia. Ühiskonnateadused" 3, s. 317–360.

2001 *Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.–500 p.Kr.)*, Tallinn.

Lavi, A.

1978 *Ausgrabungen auf dem Tarandgräberfeld von Kõrenduse*, „Eesti NSV Teaduste Akademia. Ühiskonnateadused" 27/1, s. 70–75.

Lietuvos žinios

1909 *Senovės milžinkapių ir pilekalnių tyrinėjimai Panevežio ir Ukmergės apskrityse*, „Lietuvos Žinios", nr 5 (8), s. 3.

Loze, I., Graudonis, J.

1970 *Apbedišanas tradicijas Latvijā pirmatnējās kopienas laikā*, „Archeoloģija un Etnografija" IX, s. 31–59.

Luchtanas, A.

1994 *„Aukuro kalno" piliakalnio Kernavėje tyrinėjimai*, ATL 1992 ir 1993 metais, s. 50–53.

2001 *K voprosu ob isčeznovenii kul'tury štrihovannoj keramiki v bassejne Neris (gorodiŝa i seliŝa v Kârnave)*, „Archeologia Lituana" 2, s. 22–28.

Łobojko, J.

1823 *Starożytności krajowe. Groby olbrzymie na Żmudzi i inne zabytki starożytności tego kraju z rękopismu rossyyskiego*, „Dziennik Wileński" II/6, s. 145–157.

Majewski, E.

1900 *Kurhany w Pakalniszkach w pow. Poniewieskim*, „Światowit" II, s. 92–103.

Makarenko, M.

1910 *Zabytki przedhistoryczne guberni Kowieńskiej*, „Kwartalnik Litewski" II, s. 103–119.

Michelbertas, M.

1972 *Prekybiniai ryšiai su Romos imperija*, [w:] M. Michelbertas (red.), *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I–XIII a.*, Vilnius, s. 5–125.

1974 *Pajuostės (Panevėžio raj.) pilkapių tyrinėjimai 1972 ir 1973 m.*, AETL 1972 ir 1973 m., s. 35–40.

1978a *Pažarsčio (Prienų raj.) pilkapių tyrinėjimai 1975 metais*, ATL 1974 ir 1975 m., s. 61–64.

1978b *Vienragių (Plungės raj.) pilkapių tyrinėjimai 1975 metais*, ATL 1974 ir 1975 m., s. 118–122.

1980 *Vienragių pilkapyno tyrinėjimai 1977 metais*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" XX/1, s. 110–133.

1986 *Senasis geležies amžius Lietuvoje*, Vilnius.

1997 *Paragaudžio pilkapynas*, Vilnius.

1998 *Tyrinėjimai Paalksniuose*, ATL 1996 ir 1997 metais, s. 145–150.

2001 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Litauen*, Vilnius.

2004 *Pajuosčio pilkapynas. Monografija*, Vilnius.

2006 *Akmenių ir Perkūniškės pilkapiai. Monografija*, Vilnius.

Moora, H.

1928 *Sena dzelzs laikmeta uzkalninu kapu izrakumi Jekabpils aprinki*, Rīga.

1929 *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., I Teil: Funde*, Tartu.

1938a *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., II Teil: Analyse*, Tartu.
1938b *Tutuli de l'âge du fer romain dans la region de la Baltique orientale*, [w:] *Litterarum societas Esthonica 1838–1938. Liber saecularis*, Tartu, s. 447–454.

Musianowicz, K.

1949 *Kabłączki skoniowe – próba typologii i chronologii*, „Światowit" XX, s. 115–232.

Niezabitowski, K.

1823 *Krótki spis niektórych starożytniczych zabytków, znajdujących się w zbiorach obywatela prowincyi Żmudzkiey Dionizego Paszkiewicza pisarza ziem powiatu rossieńskiego*, „Dziennik Wileński" II/6, s. 157–161.

Nowakowski, W.

1982 *Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. Próba analizy chronologiczno-kulturowej*, m-pis rozprawy doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
1995 *Od* Galindai *do* Galinditae. *Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa, s. 5–126.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Marburg-Warszawa.
1998 *Die Funde der Römische Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren*, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 6, Berlin.
2006 *Dziwne losy kilku litewskich zapinek*, [w:] K. Szymczak, M. Przeździecki (red.), *In memoriam Valdemari Chmielewski. Księga poświęcona pamięci profesora Waldemara Chmielewskiego*, Warszawa, s. 191–204.

Nylén, E.

1970 *Die älteste Goldschmiedekunst der nordischen Eisenzeit und ihr Ursprung*, JRGZM 15 (1968), s. 75–94.
1972 *Der Norden und die Verbindungen mit dem thrakisch-dakischem Raum*, [w:] *Studia Gotica. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa. Vorträge beim Gotensymposion im Statens Historiska Museum Stockholm 1970* (red. U. E. Hagberg), Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Handlingar, Antikvariska serien 25, Stockholm, s. 180–195.
2005 *The Havor Hoard and the Gold Neckring*, [w:] E. Nylén, U. Lund Hansen, P. Manneke, *The Havor Hoard. The Gold – the Bronzes – the Fort*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Handlingar, Antikvariska serien 46, Stockholm, s. 11–52.

Okulicz, J.

1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, RO I, s. 47–116.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.

Otčet"...

1902 *Otčet" imperatorskoj arheologičeskoj kommissìi za 1899 god"*, Sanktpeterburg".

Paegle, Ed.

1927 *Dažas dienas Vilnā*, „Latvijas Saule" 53/54, s. 591.

Piotrowski, M., Szela, A.

2001 *Pogranicze trzech światów – cmentarzysko kultury przeworskiej w Dzierzgowie, na północnym Mazowszu*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Officina archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Światowit, Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa, s. 165–173.

Pokrovskìj, F. V.

1899 *Arheologičeskaâ karta Kovenskoj gubernìi*, Vil'na.

Puzinas, J.

1938 *Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918–1938 m. Lietuvos proistorinių, tyrinėjimų apžvalga)*, [w:] *Senovė. Istorijos Skyriaus Darbai*, t. IV (red. L. Karsavinas), Kaunas, s. 173–301.
1960 *Pakalniškiai*, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, t. 21, Boston, s. 365.

Rocznik...

1907 „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" I.

Sawicka, L.

2006 *Lithuanian spiral disks from the Polish perspective*, „Archaeologia Lituana" 7, s. 31–42.

Sedov, V. V.

1982 *Vostočnye slavâne v VI–XIII vv.*, Arheologiâ SSSR, Moskva.

Siminiškytė, A.

2002 *Roman Period Metal Half-moon Shaped Pendants with Knobs in Eastern Baltic Region*, „Archaeologia Baltica" 5, s. 95–122.

Smirnov, A. P.

1949 *Mogil'niki p'ânoborskoj kul'tury*, KSIMK 25, s. 22–32.
1961 *Železnyj vek čuvašskogo Povolžʼâ*, MIA 95, Moskva.

Spicyn, A. A.

1902 *Kurgany bliz" d. Pakal'nišek", Kovenskoj gubernìi*, „Izvestìâ Imperatorskoj Arheologičeskoj Kommissìi" 2, S.-Peterburg, s. 95–98.

Stepiņš, P.

1939 *Senkapi „Liepu kalnā" Rubas pag. Rūsišos-Debešos, Jelgavas apr.*, „Senatne un Māksla" 1939/1, s. 45–63.
1974 *Senkapi Īles mežā*, „Archeoloģija un etnogrāfija" XI, s. 111–120.

Steponaitis, V.

2000 *Senasis geležies amžius. Sritiniai skirtumai I–IV a.*, [w:] E. Griciuvienė (red.), *Lietuvos proistorė. Archeologijos ekspozicijos vadovas*, Vilnius, s. 66–71.

Strazdas, A.

1998 *Geležies amžiaus paminklų žvalgomieji tyrinėjimai 1996 ir 1997 metais*, ATL 1996 ir 1997 metais, s. 207–209.

Szymański, P.

2005 *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit, Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages X, Warszawa.

Šaltinis...

1909 *Senovės milžinkapių ir pilekalnių tyrinėjimai Panevėžio ir Ukmergės apskrityse*, „Šaltinis" 32, s. 507–508.

Šimėnas, V.

2002 *Barzūnų kapinynas*, ATL 2000 metais, s. 103–105.

Štyhov, G.

1999 *Kul'tura rannich dlinnych kurganov V–VII vv. v Belarusi*, „Lietuvos archeologija" 18, s. 25–36.

Tautavičûs, A. Z.

1980 *Baltskie plemena na territorii Litvy v I tysâčel. n.è.*, [w:] *Iz drevnejšej istorii baltskih narodov (po dannym arheologii i antropologii)*, Riga, s. 80–88.

Tempelmann-Mączyńska, M.

1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz.

Urbanavičienė, S.

1995a *Ažugirių kapinynas*, „Lietuvos archeologija" 11, s. 152–168.

1995b *Diktarų kapinynas*, „Lietuvos archeologija" t. 11, s. 169–206.

Urbanavičius, V.

1974 *Jonelaičiu (Šiaulių raj.) švedkapis*, AETL 1972 ir 1973 metais, s. 57–58.

Vaitkevičius, V.

2002 *Pilviškių pilkapynas*, ATL 2000 metais, s. 81–83.

Vaitkunskienė, L.

1981 *Sidabras senovės Lietuvoje*, Vilnius.

Varnas, A.

1978 *Vaitiekūnų (Radviliškio raj.) senkapio tyrinėjimai 1977 metais*, ATL 1976 ir 1977 metais, s. 136–141.

1986 *Stragnų plokštinis kapinynas*, ATL 1984 ir 1985 metais, s. 80–82.

1995 *Tulpiakiemio senkapiai*, „Lietuvos archeologija" 11, s. 244–289.

Vasks, A.

2001 *Agrais dzelzs laikmets 1.–400. g.*, [w:] Ē. Mugurēvičs, A. Vasks (red.), *Latvijas senākā vestūre 9. g.t. pr. Kr.–1200 g.*, Rīga, s. 186–231.

Vaškevičiūtė, I.

1992 *IV–XI a. įvijiniai apgalviai*, „Lietuvos archeologija" 8, s. 128–135.

Volkaitė-Kulikauskienė, R.

1959 *Senovės Lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošalai*, „Iš lietuvių kultūros istorijos" II, s. 30–53.

1997 *Senovės Lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I–XVI a.)*, Vilnius.

Die vorgeschichtliche Sammlung...

1939 *Die vorgeschichtliche Sammlung des Kurzemer (Kurländischen) Provinzialmuseums zu Jelgava (Mitau), 1818–1938*, Riga.

Zabiela, G.

1995 *Bečių senkapis*, „Lietuvos archeologija" 11, s. 330–381.

ANEKS

Odpis listu Marii Butrymówny do Erazma Majewskiego, relacjonującego przebieg badań w Pakalniszkach[44]:

Miejsce znalezienia wykopalisk gub. Kowieńska pow. Poniewieski na granicy wsi Pakalniszki i Mickiemie. Miejscowość położona przy spływie dwu rzek Kirszyna i Szoi. Jestto wysokie wzgórze, na brzegu którego w kierunku rzeki (Kirszyna) rozrzuconych jest kilkanaście kurhanów różnej wielkości i bez wszelkiej symetryi. Ludowe podania mówią że to jest mogiła Wielkoludów; inne głoszą o bitwie Szwedów czy konfederatów.

Pierwszego dnia roboty rozkopane zostały 3 kurhany. W jednym w niewielkiej głębokości znaleziono trzy szkielety nieporządnie złożone dwu osób dorosłych i dziecka. Na jednej z czaszek był ślad cięcia czy pęknięcia pionowego. Drugi kurhan zawierał trochę kości rozrzuconych co nasuwa przypuszczenie że był już kopany. W trzecim leżał dobrze zachowany kościotrup, około żeber a właściwie między niemi znaleziono kawałek żelaznego nożyka ze śladami rękojeści; u pasa zaś jakby zaszyte w pochewkach ze skóry trzy monety srebrne jedne z orłem i pogonią (złamana) druga z orłem i koroną (złamana) trzecia dobrze zachowana z 1566 czy 8^go^ z monogramem S.A.[45] *i pogonią.*

Drugiego dnia rozkopano największy z kurhanów. Znaleziono 4 szkielety, dwa złożone porządnie (jeden z nich długości 1 metr 61 centym) i dwa w nieładzie. Przy czaszce jednego z nich leżał cienki łańcuszek zwyczajnej roboty (zdaje się z bronzu) długości 14 cm.

Drugi kurhan robił wrażenie ogólnego grobu, znaleziono 7 szkieletów w nieporządku w różnych kierunkach i różnej głębokości złożonych (jeden dziecinny). Znaleziono 2 kawałki żelaznych nożyków i cienką obrączkę z drutu w kształcie jakby węża.

[44] Przytoczono tekst oryginalnego listu, zachowując oryginalną ortografię i nie uwzględniając w tym odpisie redakcyjnych notatek Erazma Majewskiego.

[45] W oryginale schematyczny szkic monogramu.

Trzeciego dnia w pierwszym kurhanie odkopano szkielet długości 1 m. 62 cm złożony bardzo starannie przy nim osada od nożyka. Drugi kurhan zawierał tylko trochę kości. W trzecim przedmioty z bronzu. W czwartym i piątym nie znaleziono nic nawet kości.

Czwartego dnia w pierwszym kurhanie znaleziono przedmioty z bronzu.

W drugim trochę rozrzuconych kości i obręcz bronzową. W trzecim obok najbogatszego szkieletu tylko mniej głęboko dobrze zachowany kościotrup zwrócony ku wschodowi; przy nim pieniążek srebrny z czasów Zygmunta Augusta i kawałek żelaznego noża.

W czwartym kurhanie przy rozrzuconych kościach klamrę żelazną prostej roboty[46]*, a nieco dalej dwa kółka gładkie z bronzu, ten kurhan był poprzednio widocznie kopany.*

W piątym przy również rozrzuconych kościach pierścionek cienki jakby z drutu.

Przy pogłębianiu jednego z kurhanów rozkopanych pierwiej w którym znalazłam pieniążki z epoki Zygmunta Augusta w głębokości około 1½ arszyna natrafiłam na szkielet o ile się zdaje kobiety.

Zwrócony był twarzą ku zachodowi, kości były bardzo spróchniałe i rozsypały się przy wyjęciu, tylko grubsze zostały.

Około głowy była obręcz rzeźbiona, z obu zaś stron głowy (tak się zdaje) leżały 2 klamry czy nausznice. Pod szyją łańcuszek dość gruby zwykłej roboty, na piersiach 2 szpilki, przy jednej z których zwieszał się pęk łańcuszków roboty sznurkowej zakończonych jakby kutasikiem coś w rodzaju akselbantów. Koło nich leżały 2 krzyżyki i podkówka, kilka paciorków z bronzu i rurek kręconych w kształcie sprężynek. Na rękach znaleziono: na prawej grubą skutą bransoletę, na lewej także grubą i 4 cienkie. Na palcu prawej ręki pierszczonek potrójny w kształcie węża (złamany). Oprócz tego znaleziono jeszcze rodzaj klamry czy blaszki ze sprężynką.

Czwartego dnia odkopałam kurhan w którym złożony był szkielet bardzo spróchniały, zwrócony twarzą ku zachodowi. Pod czaszką leżały 2 klamry okrągłe, przełożone warstwą próchna zdaje się, w niem tkwiło kilka rurek takich jak w pierwszym kurhanie. Rurek tych wielka ilość leżała koło głowy oraz 20 sztuk pręcików zakończonych półksiężycami stanowiących zapewne ozdobę głowy. Na szyi dużo paciorków glinianych, szklanych oraz krzyżyków 2 rodzajów między niektóremi osadzone były rurki metalowe. Przytem było jeszcze coś w rodzaju spinki a raczej kółka [47] *z p___*[48] *wypukłościami.*

Na piersiach mnóstwo małych blaszek podobnych do skorupek od orzechów, oraz 2 klamry czy broszki z których jedna zwykła, druga zdobna inkrustacyą, i dwie szpilki z łańcuszkiem i pękiem podobnych do poprzednich akselbantów lecz inaczej zakończonych.

Na rękach 2 bransolety grube, na prawej 2 cienkie. Na palcu prawej pierścień potrójny wężowy na lewem takiż pojedyńczy. Wielkie palce u nóg ozdobione pierścieniami poczwórnemi wężowemi. W kurhanie obok znaleziono trochę rozrzuconych kości i małą obręcz.

Kurhany nie były kopane w ziemi lecz sypane, przytem ciała złożone w piasku którego nigdzie w pobliżu niema, chyba był brany z dna rzecznego.

---

[46] W oryginale szkic przedmiotu – średniowieczne krzesiwo kabłąkowe.

[47] W oryginale szkic przedmiotu, przedstawiający zawieszkę ażurową.

[48] Tekst nieczytelny. Brak w odpisie około 3 znaków.

'GIANTS' MOUND, SWEDISH GRAVEYARD, CONFEDERATES' CEMETERY'.
MARIA BUTRYMÓWNA EXCAVATIONS (1897) OF BARROW CEMETERY AT PAKALNISZKI (N. LITHUANIA)

SUMMARY

The National Museum of Lithuania (Vilnius) and the State Archaeological Museum (Warsaw) have in their keeping *ca* 200 finds from an investigation made in 1897 by Maria Butrymówna of a barrowfield at Pakalniszki (Fig. 1), N. Lithuania (now Pakalniškiai, Panevėžio raj.). Basing on the original documentation from the site and the first publications (E. Majewski 1900; A. Spicyn 1902) the authors have reconstructed the original grave assemblages from Pakalniszki.

Of two cemeteries identified at Pakalniszki one was a Roman Period barrowfield of the Letto-Lithuanian Barrow Culture the other, an Early Medieval flat burial cemetery (Fig. 2). The barrows were investigated in 19th/20th c. by Roman Szwojnicki, followed by Maria Butrymówna and Ivan Abramov. Contrary to some opinion the site was never excavated by Jonas Basanavičius; his research, referred by some authors to Pakalniszki, in reality was made at the cemetery near Raginėnai. In the first half of the 20th c. the site at Pakalniszki was lost to agriculture.

During four days of investigation Maria Butrymówna excavated sixteen barrows containing graves from the Early Roman Period and also the modern period. Two grave deposits were exceptionally richly furnished.

Barrow no. 3 – a neck-ring with trumpet terminals (Fig. 4r.s); a triangular-footed brooch similar to type Almgren 100 (Fig. 4p); two temple discs with 'key-hole' openings (Fig. 4c–e); a set of two reel-headed pins with a spool-shaped head with a set of pendants (Fig. 4f, 11); two cruciform pendants (Fig. 4a.b); a necklace of bronze circular and copper alloy cylindrical beads (Fig. 4g–o, 12); two solid bracelets with an 'eye' ornament (Fig. 10e); four slender bracelets of plano-convex se-ction (Fig. 10a–d); a finger-ring of coiled wire (Fig. 13a–m).

Barrow no. 11: two spiral discs (Fig. 5a.b); an imported enamelled brooch (Fig. 5c.d); a triangular-footed brooch similar to type Almgren 100 (Fig. 5f); bronze cylinders (Fig. 12); 20 crescentic 'lunula' pendants from a head ornament (Fig. 5g); a necklace of glass beads, bronze cylinders and openwork pendant (Fig. 5e, 6b–al, 12); sheet bronze appliqués (Fig. 6:a); two pins with a spool-shaped head with a full set of pendants (Fig. 7, 11); two solid 'eye' bracelets (Fig. 10e); two slender bracelets of

plano-convex section (Fig. 10a–d); four finger-rings of coiled wire (Fig. 13a–m).

Next to these two rich assemblages another neck-ring with trumpet terminals was recovered in barrow no. 15 (Fig. 9).

Spiral discs are a form characteristic for Letto-Lithuanian Barrow Culture although their distribution in the southern part of the range of this archaeological unit is still poorly understood similarly as the lack of such finds in Latvia. Stylistically, spiral discs are quite uniform – nearly all are ornamented in the same way – with openwork zigzag on their perimeter or with pairs of scrolls, which only in two specimens known from the Stroked Ware Culture deposits was replaced by a series of knobs. Discs were typically worn in pairs, fastened to the headband or headdress. The construction of the fastening differed depending on whether the ornament was worn at the right or the left temple. Spiral discs are thought to derive from discs with suspension loops known *eg*, from Kurmaičiai or Egliškiai. It is also possible that they developed with some stylistic inspiration from areas on the middle Volga, basin of the Vyatka and the Kama rivers, even, the foothills of the Urals. Basing on the assemblages from Sargėnai, grave 207, Paalksniai, barrow V, and a series of graves from Paragaudis (grave 2 in barrow III, grave 1 in barrow V, grave 1 in barrow XXVII) Spiral discs are placed in phase B_2.

Neck-rings with trumpet terminals have a broad distribution range across the eastern Baltic seaboard, from Mazury (Poland) to Finland. Most probably, they developed from Celtic ornaments. The neck-rings from Pakalniszki, are solid forms, relatively large, with ornamental terminals, classified to Michelbertas group II, characteristic chiefly for phase B_2, although also noted in phase B_2/C_1, most frequently, in association with 'eye' bracelets, bracelets of plano-convex section, and eye brooches of the Prussian series. The youngest assemblage to produce a neck-ring with trumpet terminals was grave 197 at Veršvai but as the however the only such deposit it cannot serve as a basis for extending the dating of these ornaments.

'Eye' bracelets are a form distinctive for Letto-Lithuanian Barrow Culture, also noted in areas to the north of its range. In grave deposits they typically occur in association with neck-rings with trumpet terminals, eye brooches of the Prussian series, temple ornaments of coiled wire, and pins with a spool-shaped head, all of which places them within phase B_2.

Slender bracelets of plano-convex have a similar distribution range as 'eye' bracelets but their finds are more numerous in the northern area of the SE Baltic littoral. In grave deposits they are discovered most frequently in association with eye brooches of the main series, strongly profiled brooches, brooches similar to type Almgren 100, 'eye' bracelets, spiral discs, neck-rings with trumpet terminals, neck-rings with knob-shaped terminals, neck-rings with conical terminals, pins with a barrel-shaped head, and bracelets of plano-convex section; this places them in the Early Roman period, possibly, with some pieces continuing after the onset of the Late Roman Period.

Pins with a spool-shaped head are a form characteristic mainly for the Letto-Lithuanian area, although they are also known from Prussian territory. Their finds are recorded in grave assemblages dated to phase B_2 and B_2/C_1.

Brooches similar to type Almgren 100 enjoyed substantial popularity on Balt territory and that of the neighbouring Finno-Ugrians; they are a substantially mixed group. The finds from Pakalniszki find the only close analogy in brooch finds from Adakavas, Kėdainiai, Dauglaukis (grave 51), Skrzypy, and in specimens recovered by Massalitinov in the region of Kaunas. The form is dated quite reliably to phase B_2, most probably, its younger stage.

The imported brooch from Pakalniszki belongs in type Exner I.32, which corresponds to type Böhme 5:335. Sixteen similar brooches are known from Roman imperial territory and thirteen from the barbarian territory. The piece in question presumably originates from one of the Rheinish workshops. Exner I.32/Böhme 5:335 brooch finds in deposits are dated quite reliably to phase B_2, however, a large number of these pieces lack context.

Cruciform pendants recorded in Pakalniszki are quite unique. Their only analogies are pendants with five knobs but these are few and lack context to be dated more closely. Pendants with knobs are reminiscent of 'Akmeniai' pendants, inspired in their development by forms noted in Wielbark Culture, but have an earlier dating.

Another unique piece is the openwork pendant which resembles to some extent pendants known from northern Latvia and Estonia in which area they are known from contexts dated to the Late Roman Period.

The last on the list of non-typical forms from Pakalniszki are the 'lunula' pendants. They are an ornament typical for SE Baltic coast, but the specimens from Pakalniszki – solid metal, without openwork ornament or knobs on their terminals – are exceptional and have no direct analogies.

The necklace beads from barrow 11 are type Tempelmann-Mączyńska 6, 8, 12, 91, 98, 99, 223, 287, 291 and 387, forms distinctive for Balt and Wielbark Culture environment.

Finger-rings of coiled wire, bronze sheet appliqués, sheet bronze and wire cylinders are quite common forms.

The Maria Butrymówna collection held by the National Museum of Lithuania includes a series of medieval finds (Fig. 3, 8, 13n–u, 14). It is not certain whether all of them were discovered at Pakalniszki, a part could originate from other sites. The set includes fragments of iron knives, a circular fire iron, and a leather fragment, a silver temple ring with an openwork bead, a bronze openwork bead, and a bronze key.

The surviving documentation supports the validity of the reconstructed assemblages from Pakalniszki. Basing on the presence of unique forms which, at the same time, have a good diagnostic value, the chronology of the two grave deposits may be defined as the younger stage of phase B_2, possibly, but less likely, the onset of phase B_2/C_1. Some of the finds from Pakalniszki testify to long-distance exchange with Roman Empire and with Finno-Ugrians.

tłum. A. Kinecka

„MILŽINKAPIS... ŠVEDŲ ARBA KONFEDERATŲ". PAKALNIŠKIŲ PILKAPYNAS (ŠIAURĖS LIETUVOJE): ŽVILGSNIS Į MARIJOS BUTRIMAITĖS (BUTRYMÓWNA) 1897 METŲ TYRINĖJIMUS

SANTRUMPA

Lietuvos nacionalinio muziejaus bei Valstybinio archeologijos muziejaus Varšuvoje rinkiniuose saugoma apie 200 radinių iš Pakalniškių (Panevėžio raj.) pilkapyno, kurį 1897 metais tyrinėjo Marija Butrimaitė (pav. 1). Remiantis išlikusia archyvine medžiaga ir pirmosiomis šios medžiagos publikacijomis (E. Majewski 1900; A. Spicyn 1902) žinomus radinius galima susieti su atskiromis radimvietėmis.

Pakalniškiuose esama dviejų kapinynų – romėnų įtakos laikotarpio pilkapynas, priklausęs Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos bei Latvijos pilkapynų kultūrai, ir naujojo geležies amžiaus kapinynas (pagal Puzino užrašus – pav. 2). Pilkapynus XIX ir XX amžių sandūroje tyrinėjo Romanas Szwojnickis, vėliau Marija Butrimaitė ir Ivanas Abramovas (pav. 2). Kartais manoma, kad šiomis radimvietėmis domėjosi ir Jonas Basanavičius, tačiau iš tikrųjų jo veikla buvo susijusi su Raginėnų apylinkėmis, o Pakalniškiuose jis nėra dirbęs. Pirmoje XX amžiaus pusėje dėl žemės ūkio veiklos radimvietė buvo suardyta.

Per keturias kasinėjimų dienas Marija Butrimaitė atkasė 16 pilkapių, kuriuose aptiko ankstyvojo romėnų įtakos laikotarpio ir naujųjų amžių kapavietes. Du kapai buvo itin turtingi. Pilkapyje Nr. 3 buvo rasta antkaklė

trimitiniais galais (pav. 4r–s), Almgren 100 tipui artima segė trikampe kojele (pav. 4p), 2 plokšteliniai antsmilkiniai (pav. 4c–e), 2 ritiniai smeigtukai su grandinėlėmis ir kabučiais (pav. 4f, 11), 2 kryžiniai kabučiai (pav. 4a.b), kaklo apvara iš žalvario karolių ir cilidrėlių bei įvijų (pav. 4g–o, 12), 2 didelės akinės apyrankės (pav. 10e), 4 plonos pusiau apskrito pjūvio apyrankės (pav. 10a–d), įvijinis žiedas (pav. 13a–m). 11 pilkapyje aptikti 2 plokšteliniai antsmilkiniai (pav. 5a.b), emaliuota romėniška segė (pav. 5c.d), Almgren 100 tipui artima segė trikampe kojele (pav. 5f), metaliniai cilindrėliai (pav. 12), 20 pusmėnulio formos kabučiai galvai papuošti (pav. 5g), kaklo apvara iš stiklo karolių, žalvarinių cilindrėlių bei įvijų ir ažūrinių kabučių (pav. 5e, 6b–al, 12), žalvariniai pusrutulio formos spurgeliai (pav. 6a), 2 ritiniai smeigtukai su grandinėlėmis ir kabučiais (pav. 7, 11), 2 didelės akinės apyrankės (pav. 10e), 2 plonos pusiau apskrito pjūvio apyrankės (pav. 10a–d) bei 4 iš vielos susukti įvijiniai žiedai (pav. 13a–m).

Be šiuose dviejuose pilkapiuose aptiktų itin gausių radinių, 15 pilkapyje dar rasta antkaklė trimitiniais galais (pav. 9).

Plokšteliniai antsmilkiniai yra Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos bei Pietų Latvijos pilkapių kultūrai būdingas radinys, tačiau lieka neaišku, kodėl jie susitelkė šiaurinėje šios kultūros srities juostoje, o Latvijoje panašūs radiniai neaptinkami. Stilistiškai šie radiniai gana vienodi – beveik visi pasižymi ta pačia puošyba. Būdingiausia iš detalių yra radinį juosianti pynė, sudaryta iš zigzagų arba poromis sujungtų sraiginių įvijų. Tik dviejuose egzemplioriuose, rastuose brūkšniuotos keramikos kultūros paminkluose (?), tokią pynę atstojo ataugėlių eilė. Antsmilkiniai dažniausiai buvo nešiojami po du, kabinami prie odinės juostelės arba kepuraičių. Dešiniojo ir kairiojo antsmilkinių susegimo įtaisai skyrėsi. Šie papuošalai veikiausiai kilę iš senesnių sraiginių antsmilkinių tipo, pavyzdžiui rasto, Kurmaičiuose ir Egliškiuose. Galima manyti, kad šių papuošalų stilių įkvėpė tam tikra įtaka, atėjusi nuo vidurinės Volgos, Viatkos ir Kamos baseinų ir net nuo Uralo priekalnių. Remiantis radiniais, aptiktais 207 kape Sargėnuose, V pilkapyje Paalksniuose ir keliuose kapuose Paragaudyje (III pilkapio 2 kape, V pilkapio 1 kape, XXVII pilkapio 1 kape), šio tipo papuošalus galima priskirti B_2 periodui.

Trimitinės antkaklės aptinkamos didelėje rytinio Pabaltijo teritorijoje nuo Mozūrų iki Suomijos. Veikiausiai jos išsirutuliojo iš keltų papuošalų. Pakalniškiuose rasti pavyzdžiai yra lieti, palyginti dideli, su puoštais galais, priklauso II grupei pagal Michelbertą. Šio tipo antkaklės būdingos visų pirma B_2 periodui, tačiau buvo nešiojamos ir B_2/C_1 periode. Jų randama dažniausiai kartu su akinėmis apyrankėmis, pusiau apskrito pjūvio apyrankėmis bei prūsų serijos akinėmis segėmis. Vėlyviausia mums žinoma panašaus papuošalo radimvietė yra 197 kapas Veršvuose, tačiau tokia išimtis nėra pagrindas prailginti šių papuošalų chronologiją.

Akinės apyrankės būdingos Žemaitijos ir Šiaurės Lietuvos bei Pietų Latvijos pilkapių kultūrai, nors jų aptinkama ir toliau į šiaurę esančiose žemėse. Dažniausiai jų būdavo randama įkapėse kartu su trimitinėmis antkaklėmis, prūsų serijos akinėmis segėmis, įvijiniais antsmilkiniais ir ritiniais smeigtukais, todėl jų chronologija sietina su B_2 periodu.

Plonos pusiau apskrito pjūvio apyrankės aptinkamos toje pačioje teritorijoje kaip ir akinės apyrankės, nors labiau jos paplitusios šiaurinėje pietvakarinio Pabaltijo dalyje. Kapuose jos dažniausiai randamos kartu su pagrindinės serijos akinėmis segėmis, labai profiliuotomis segėmis, A 100 tipui artimomis segėmis, akinėmis apyrankėmis, plokšteliniais antsmilkiniais, trimitinėmis antkaklėmis, antkaklėmis buoželiniais ir kūginiais galais, statinėliniais smeigtukais bei pusiau apskrito pjūvio apyrankėmis – tai leidžia jas priskirti ankstyvajam romėnų įtakos laikotarpiui, nors galimas daiktas, kad iš mados jos išėjo tik vėlyvojo romėnų įtakos laikotarpio pradžioje.

Ritiniai smeigtukai būdingiausi lietuviškoms ir latviškoms teritorijomis, nors buvo nešiojami ir Prūsijoje. Kapuose jie buvo aptinkami kartu su B_2 bei B_2/C_1 periodo radiniais.

Almgren 100 tipui artimos segės buvo labai populiarios baltų ir jų kaimynų finougrų žemėse. Ši grupė pasižymi didele įvairove. Vienintelėiai tikslūs Pakalniškiuose rastų segių analogai buvo aptikti Adakave, Kėdainiuose, Massalitinovui tyrinėjant Kauno apylinkes, taip pat segė iš 51 kapo Dauglaukyje ir segė iš Skrzypy. Šio tipo radiniai gana aiškiai priskirtini B_2 periodui, veikiausiai ankstyvesniam jo laikotarpiui.

Pakalniškiuose rasta romėniška segė priklauso I.32 Exnerio tipui, atitinkančiam 5:335 Böhmės tipą. 16 panašių segių buvo paplitusios Romos imperijos teritorijoje, kitos 13 – barbarų žemėse. Veikiausiai ji buvo pagaminta kurioje nors iš Pareinio dirbtuvių. Daugelis šio tipo radinių neturi aiškiai datuojamo konteksto, tačiau tie, kurie buvo rasti kartu su kitais radiniais, yra gana aiškiai priskirtini B_2 periodui.

Pakalniškiuose rasti kryžiniai kabučiai priskiriami prie unikalių radinių. Analogijų turi tik kabučiai su penkiomis ataugėlėmis, tačiau jie reti ir stingantys konteksto, kuris leistu nustatyti tikslų laikotarpį. Kabučiai su ataugėlėmis šiek tiek primena Akmenių tipo Vielbarko kultūros įtakoje gamintus kabučius, tačiau yra už juos senesni.

Unikalus yra taip pat ažūrinis kabutis, kuris kiek panašus į Šiaurės Latvijoje ir Estijoje paplitusius papuošalus, randamus kartu su radiniais, datuojamais vėlyvuoju romėnų įtakos periodu.

Pakalniškiuose rastų netipinių radinių sąrašą papildo pusmėnulio formos kabučiai. Jie buvo paplitę pietvakariniame Pabaltijyje, tačiau Pakalniškiuose aptikti egzemplioriai – lieti, be ažūro ir be ataugėlių galuose – yra ypatingi ir neturintys tiesioginių analogų.

11 pilkapyje rastą vėrinį sudarė stikliniai karoliai kurie, priskiriami 6, 8, 12, 91, 98, 99, 223, 287, 291 ir 387 tipams pagal Tempelmann-Mączyńską. Šių tipų karoliai apskritai yra būdingi baltų kraštams bei Vielbarko kultūrai.

Iš vielos susukti įvijiniai žiedai, žalvariniai pusrutulio formos spurgeliai ir žalvariniai cilindrėliai bei įvijos yra gana įprasti radiniai.

LNM rinkiniuose saugomą Marijos Butrimaitės kolekciją sudaro ir viduramžių laikotarpiui priskiriami radiniai (pav. 3, 8, 13n–u, 14). Nėra aišku, ar visi jie buvo rasti Pakalniškiuose – dalis jų gali būti iš kitų radimviečių. Tarp jų yra geležinių peilių fragmentai, skiltuvas, odos fragmentai, sidabrinis auskaras su ažūriniu karoliu, žalvarinis ažūrinis karolis bei žalvarinis raktas.

Remiantis išlikusiais dokumentais, galima teigti, kad rekonstruotos Pakalniškių įkapių grupės yra tikros. Kai kurie iš radinių – unikalūs, ir chronologiškai gerai atpažįstami, o tai leidžia abi kapavietes priskirti ankstesniam B_2 periodo laikotarpiui ir, nors tai mažiau tikėtina, B_2/C_1 periodo pradžiai. Kai kurie Pakalniškų radiniai byloja apie išplėtotus ryšius – su Romos imperija ir tolimais finougrų kraštais.

tłum. V. Jarutis

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC – „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung. – „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB – „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
APolski – „Archeologia Polski", Warszawa
AR – „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series – British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK – „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr. – „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ – „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB – Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP – „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch. – „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch. – „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV – „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM – „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM – „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA – Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA – Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch. – „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS – „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW – „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA – „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP – „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA – „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch. – „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE – „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt – „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich – *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia – „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg i.Pr.
PZ – „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch. – „Recherches Archéologiques", Kraków
RB – „Rocznik Białostocki", Białystok
RO – „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
SJahr. – „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA – „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArch – „Sovetskaâ Arheologia" (Советская археология), Moskva
SprArch. – „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków
SprPMA – „Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA – „Wiadomości Archeologiczne", Warszawa
ZNUJ – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW – „Z otchłani wieków", Warszawa

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2007. Wydanie I. Nakład 500 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa